

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ТКАЧУК РУСЛАН ФЕДОРОВИЧ

Р. Шачура

УДК 821. 161. 2 «17/18»:821. 162. 1:2-285.4

**ПОЛЕМІЧНА ТРАДИЦІЯ УНІЙНИХ ПИСЬМЕННИКІВ
КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.: ДОБА І ПОСТАТІ,
ТЕКСТ І ПРОТОТЕКСТ, РИТОРИКА І ПОЕТИКА**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у відділу історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор,
академік НАН України
СУЛИМА Микола Матвійович,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
завідувач відділу історії української літератури.

Офіційні опоненти:

- доктор філологічних наук, професор
ПОПЛАВСЬКА Наталія Миколаївна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри журналістики;
- доктор філологічних наук, професор
КОРΠΑНЮК Микола Павлович,
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”,
професор кафедри української і зарубіжної літератури
та методики навчання ім. М. Максимовича;
- доктор філологічних наук, доцент
ЛЕВЧЕНКО Наталія Микитівна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри української і зарубіжної літератури
та журналістики.

Захист відбудеться “4” грудня 2019 р. о 10-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “29” жовтня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Матвеева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Українська полемічна література – складне мультикультурне, інтердисциплінарне явище, яке охоплює богословську думку греків та латинників, поєднує аттичний і азійський стилі риторики. Найбільший розвиток полемічного письменства в Україні, яке бере початок від часу запровадження християнства, припадає на XVI–XVII ст. Серед основних факторів, які сприяли цьому, – входження України до складу Речі Посполитої, де католицизм займав провідні позиції і тривали спроби викоринити православ'я. Міжконфесійне протистояння значно посилилося внаслідок прийняття ієрархами Київської митрополії Берестейської унії. Об'єднавча ініціатива православних архієреїв зазнала опору з боку українських богословів, що інтенсифікувало розвиток полемічної прози, тексти якої були формою внутрішньоцерковного діалогу, простором обміну думками стосовно догматичних відмінностей між греками та латинниками. Особливістю полемічної словесності цієї доби є синтез техніки писання церковних реформаторів, католиків, киеворуських та візантійських книжників, вплетення в текстову матерію теологічного матеріалу, історико-літературного фактажу, подробиць церковно-суспільних відносин. Провідними жанрами полемічного письменства були трактат, послання, лист, у яких письменники-полемісти за допомогою риторичних прийомів намагалися переконати опонентів у правоті своєї спільноти. Православно-уніатська полеміка, якій властивий високий інтелектуальний рівень, сприяла поширенню знань з історії, теології, літератури серед українських церковників, вводила Україну в епіцентр релігійних рухів Західної і Центральної Європи.

Актуальність дослідження полягає в тому, що більшість творів унійних письменників лишилися поза увагою літературознавців; не з'ясовано їхнього значення для розвитку української літератури. Виняток становлять трактати митрополита Іпатія Потія, які були об'єктом наукових зацікавлень М. Возняка, М. Грушевського, Р. Лужного, К. Студинського, І. Франка. Натомість аналіз писань Іллі Мороховського, Лева Крєвзи, митрополита Йосифа Веляміна-Рутського, Тимофія Симоновича, Антонія Селяви, Івана Дубовича, Пахомія Войни-Оранського обмежений короткими згадками в дослідників, які не розкривають їхньої світоглядної позиції, стилістичних прийомів викладу думки. Відповідність теми дослідження сучасним завданням української медієвістики зумовлено тим, що в полемічних творах унійних книжників відображено засвоєння українською літературою ренесансно-реформаційних і контрреформаційних прийомів ведення суперечки, трансформацію стильових форм тієї доби, які вивчено недостатньо. Ідейно-тематичний, структурний, художній аналіз творів унійних богословів дає можливість простежити входження національного письменства в полемічний дискурс західноєвропейської літератури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відділі історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в межах наукових тем «Українська

література: теоретичний, історико-літературний та герменевтичний дискурс» (№ держ. реєстрації 0112U001725) та «Прототекст, текст, контекст як інтерпретаційні стратегії дослідження давньої і модерної української літератури (X–XVIII ст.)» (№ держ. реєстрації 0117U000649). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 1 від 5 січня 2016 р.) та на засіданні Бюро науково-координаційної ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол № 1 від 19 травня 2016 р.).

Мета дослідження – здійснити ґрунтовний, комплексний аналіз полемічних трактатів унійних письменників у контексті церковно-суспільних відносин та літературних практик другої половини XVI – першої половини XVII ст.; дослідити застосовані книжниками художньо-стилістичні прийоми викладу думки, техніки аргументації; вивчити процес засвоєння українською літературою ренесансно-реформаційного та контрреформаційного способів ведення релігійної суперечки.

Досягнення поставленої мети передбачало розв’язання таких дослідницьких завдань:

- опрацювати фонди стародруків та рукописів у бібліотеках України та Польщі;

- проаналізувати публікації українських та зарубіжних учених з літературознавства, історії, релігієзнавства, присвячені Берестейській унії, писанням унійних і православних богословів, жанровій специфіці полемічного трактату;

- дослідити особливості композиційної, змістової організації полемічних творів унійних письменників у контексті міжконфесійної суперечки другої половини XVI – першої половини XVII ст. в Україні;

- розкрити художні властивості полемічних праць уніатів;

- охарактеризувати риси ідіостилію унійних книжників, комунікативні засади текстотворення;

- вивчити застосовані унійними полемістами прийоми аргументації; описати методи тлумачення біблійних текстів; верифікувати достовірність наведених богословами цитат зі Святого Письма, творів учителів церкви;

- визначити на підставі полемічних трактатів мотиваційно-ціннісні детермінанти творчості унійних письменників;

- висвітлити тематику релігійно-літературної полеміки;

- оприявнити вплив ренесансно-реформаційних та контрреформаційних традицій ведення писемної полеміки на розвиток української літератури;

- простежити входження українського письменства в полемічний дискурс церковної літератури Західної і Центральної Європи.

Об’єкт дослідження становлять полемічні твори унійних книжників кінця XVI – першої половини XVII ст.: митрополита Іпатія Потія («Унія альбо выкладъ преднейшихъ арьтыкуловъ, ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належашыхъ»), «Справедливое описание поступку и sprawy синоду Берестейского», «Αντιρρησις або apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi», «Obrona Ś. Synodu Florenskiego powszechnego», «Гармонія альбо согласіе вѣры, сакраментовъ и церемоней святое Восточное церкви съ костеломъ

Рымськимъ», «Heresiae, Ignorantiae y Polityka popów y mieszczan bractwa Wileńskiego», «Relacia, y uważenie postępков niektorych około Cerkwi Ruskich Wileńskich»); Іллі Мороховського («Παρηγορία albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świątey wschodney zmyślonego Theophila Ortologa», «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, y kto był tego przyczyną»); Лева Кревзи («Obrona Jedności Cerkiewney»); митрополита Йосифа Велямина-Рутського («Sowita вина to iest odpis na script, Maiestat Krola Iego Msci honor y reputatią Ludzi Zacnych Duchownych y Swieckich obrażaiący, nazwany “Verificatia Niewinnosci”», «Examen Obrony to jest odpis na script Obrona Verificatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wileńskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popadło w Sowitą Winę, sobie zadaną»); Тимофія Симоновича («Proba Verificatiey Omylney»); Антонія Селяви («Antelenchus to iest odpis na script uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępney Ś. Ducha Elenchus nazwany»); Івана Дубовича («Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey»); Пахомія Войни-Оранського («Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona»).

Полемічні трактати унійних письменників розглянуто у зв'язку з творами православних і католицьких богословів: Мотовила («Послание до латинь изъ ихъ же книгъ»); Герасима Смотрицького («Ключъ Царства Небеснаго»); Василя Суразького («О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распростресея»); Стефана Зизанія («Казанье святого Кирилла Патріаръхи іерусалимського “О антихристѣ и знакахъ его”, з розширеннямъ науки против ересей розъныхъ»); Христофора Фіалета («Апокрисисъ albo отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейскомъ»); Клірика Острозького («Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная»); Мелетія Смотрицького («Αντιγραφή albo odpowiedź na script uszczypliwy, przeciwko ludziom starożytney religiey Graeckiey od apostatow cerkwie Wschodney wydany», «Θρηνος to iest lament iedyney Ś. Powszechney Apostolskiey Wschodney Cerkwie», «Verificatia niewinności», «Obrona Verificaciey», «Elenchus pism uszczypliwych», «Justificacia niewinności»); Захарія Копистенського («Палинодія или Книга Обороны кафолической святой апостолской Восточней Церкви и святыхъ патріарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ»); Бенедикта Гербеста («Wypisanie drogi», «Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya»); Петра Скарги («О іедносі коścioła Вожего под іеднымъ пастерземъ», «Synod Brzeski»); Касіяна Саковича («Sobor kijowski schizmaticki», «Επανόρθωσις abo Perspectiwa»).

Предметом дослідження є історико-літературний, риторичний, герменевтичний аспекти текстотворення полемічної книжності уніатів, індивідуальний стиль письменників.

Методи дослідження. Міждисциплінарний характер полемічних творів зумовлює застосування культурно-історичного, порівняльно-історичного, дескриптивного, функціонально-комунікативного, риторичного, текстологічного, герменевтичного, біографічного, дискурсивного методів літературознавчого аналізу. Комплексне використання наукових методів дозволило охопити

широкий спектр літературознавчих, історичних і богословських питань, завдяки чому було виконано поставлені завдання. В основі дослідження, яке за своєю суттю є текстоцентричним, лежать літературознавчі практики філологічної (Ф. Міклошич, В. Перетц, В. Ягич) та культурно-історичної (М. Возняк, М. Грушевський, І. Франко) шкіл, досвід яких було використано в стилістичному аналізі полемічних трактатів, висвітленні духовного життя та церковно-суспільних відносин другої половини XVI – першої половини XVII ст. Звернення до порівняльно-історичного методу дало змогу простежити відмінності в розповідях унійних і православних письменників про грамоту «Константинів дар», постанови Константинопольського (869–870 рр.) та Софійського (879–880 рр.) соборів, церковну діяльність патріархів Східної церкви Ігнатія та Фотія, Флорентійську унію, історію митрополичої кафедри в Києві. Застосування біографічного методу дозволило з'ясувати вплив зовнішніх обставин на проблематику творчості та формування полемічної традиції унійних книжників, визначити доміанти їхнього богословського мислення, яке спиралося на церковний переказ, постанови вселенських соборів і Святе Письмо, об'єктивно дослідити зміст міжконфесійної суперечки. Ефективним виявився метод біблійної герменевтики, який сприяв розкриттю підходів до тлумачення текстів Святого Письма унійними і православними полемістами, що репрезентували різні екзегетичні вчення Західної та Східної церков. Риторичну організацію полемічних творів проаналізовано з урахуванням праць Аристотеля, Августина Блаженного, Марка Туллія Цицерона, Платона, досліджень з теорії аргументації М. Гаспарова, М. Королька, Г. Лаусберга, О. Лосєва.

Теоретичне підґрунтя дисертації становлять напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених з історії української літератури, теорії літератури, зокрема О. Білецького, К. Борисенко, І. Вагилевича, М. Вишневецького, П. Вільчека, М. Возняка, Т. Грабовського, М. Грушевського, М. Дідушицького, М. Дмитрієва, В. Жили, П. Загайка, І. Ісиченка, В. Кречотня, Б. Криси, Й. Круковського, Р. Лужного, О. Матушек, Л. Махновця, В. Мацейовського, М. Мельника, О. Мишанича, А. Міроновича, В. Мокрого, Д. Наливайка, Ю. Пелешенка, В. Перетца, Н. Поплавської, М. Поповича, Г. Сивоконя, М. Соловія, Я. Страдомського, К. Студинського, В. Сулими, М. Сулими, Ю. Третяка, Л. Ушкалова, І. Франка, Д. Фріка, Д. Чижевського, В. Шевченка, І. Шевченка, П. Яременка. У дослідженні використано розвідки з історії церкви, богослів'я: С. Аверинцева, єпископа Кавказького і Чорноморського Ігнатія (Брянчанінова), А. Великого, Й.-Г. Гердера, С. Головащенко, О. Дзюби, М. Димида, М. Довбищенко, А. Жуковського, Папи Римського Іоанна Павла II, митрополита Діоклійського Калліста (Уера), О. Левицького, Е. Ліковського, митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова), О. Меня, Ю. Немцевича, П. Новаковського, предстоятеля Української греко-православної церкви в Канаді Іларіона (Огієнка), І. Паславського, А. Сапеляка, С. Сенік, митрополита Української греко-католицької церкви Йосифа (Сліпого), С. Стемпєня, патріарха Московського Сергія (Страгородського), Я.-К. Туркала, Т. Хинчевської-Геннель,

С. Чокалюка, Ф. Шаффа, митрополита Української греко-католицької церкви Андрея (Шептицького), Н. Яковенко.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що полемічний доробок унійних письменників уперше в українському літературознавстві став об'єктом цілісного дослідження. Зокрема, здійснено комплексний, системний аналіз творів унійних книжників у літературознавчому, історико-культурному аспектах, розкрито особливості дискурсу полемічного письменства другої половини XVI – першої половини XVII ст.; уведено у літературний процес невідомі твори унійних богословів, запропоновано нову оцінку їхніх світоглядно-ціннісних орієнтирів; вироблено об'єктивний погляд на полемічну творчість уніатів. Уперше в широкому контексті міжконфесійної суперечки з позиції риторики досліджено твір Тимофія Симоновича «*Proba Verificatiey Omylney*», який М. Соловій вважав втраченим; книги Іллі Мороховського «*Παρηγορια albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świątey wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa*», «*Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, y kto był tego przyczyną*»; митрополита Йосифа Веляміна-Рутського – «*Sowita wina to iest odpis na script, Maiestat Krola Iego Msci honor y reputatią Ludzi Zacnych Duchownych y Swieckich obrażaiący, nazwany “Verificatia Niewinnosci”*», «*Examen Obrony to jest odpis na script Obrona Verificatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wileńskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popadło w Sowitą Winę, sobie zadana*»; Антонія Селяви – «*Antelenchus to iest odpis na scrypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępney Ś. Ducha Elenchus nazwany*», Івана Дубовича – «*Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey*», Пахомія Войни-Оранського – «*Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona*». Охарактеризовано художні параметри ідіостилю унійних письменників, застосовані у їхніх творах прийоми персвазивного текстотворення, формотворчі засади системи аргументації; простежено зв'язок української полемічної літератури з ранньохристиянською апологетикою; схарактеризовано особливості використання богословами методів і підходів до тлумачення Святого Письма. Істотно поглиблено дослідження впливу ренесансно-реформаційної і контрреформаційної літератури Західної і Центральної Європи на розвиток українського письменства; вивчено рецепцію трактатів унійних полемістів їхніми опонентами. З урахуванням здобутків попередніх студій української літератури XVI–XVII ст. подано періодизацію полемічної книжності уніатів, переосмислено, уточнено чи спростовано низку міркувань деяких учених про творчість та церковно-суспільну діяльність ієрархів Київської унійної митрополії.

Теоретичне значення. Матеріали та висновки дослідження важливі для пізнання сучасних суспільно-церковних процесів, їхніх витоків та наслідків для розвитку не лише літературного процесу, а й богословської думки та історіографії. Здобуті результати можуть бути підґрунтям для подальшого вивчення творчості унійних письменників у контексті європейських традицій ведення релігійної суперечки в літературі.

Практичне значення. Результати монографічного дослідження можуть бути використані в дидактиці вищої школи, зокрема в навчальних курсах з історії

української та польської літератур, історії церкви та богослів'я, спецкурсах із полемічного письменства другої половини XVI – першої половини XVII ст., підготовці підручників, посібників з української словесності, історії та християнської теології.

Особистий внесок здобувача. У монографії представлено результати одноосібних студій автора. Висновки дослідження зроблено на основі літературознавчого, історико-культурного аналізу полемічних творів унійних письменників. Монографія та опубліковані статті за темою дисертації написані автором самостійно. Використання в роботі наукових джерел оформлено покликаннями.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Роботу в повному обсязі обговорено і схвалено на засіданні відділу історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 6 від 1 листопада 2018 р.). Основні положення роботи викладено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських конференціях, семінарах, симпозіумах, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції «Львівська братська школа: тексти і контексти (до 420-річчя «Просфоними»)» (Львів, 2011), Міжнародній науковій конференції «Wspólne dziedzictwo Rzeczpospolitej» (Варшава, 2014), XIII Міжнародній науковій конференції молодих учених (Київ, 2015), Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 2014), Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 2016), XVI Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2016), VII Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції з україністики «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (Мюнхен, 2016), III Kongres Zagranicznych Badaczy Dziejów Polski (Kraków, 2017), XVII Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2017), XIV Міжнародній науковій конференції молодих учених (Київ, 2017), Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 2017), Науковому семінарі «Прототекст, текст, контекст як інтерпретаційні стратегії дослідження української літератури X–XVIII ст.» (Київ, 2017), II Міжнародній науково-практичній конференції «Current trends of the intercultural communication» (Варшава, 2017), XVIII Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2018), III Міжнародній науково-практичній конференції «Current trends of the intercultural communication: security of the state and Human» (Варшава, 2018), Науковому семінарі «Прототекст, текст, контекст: До проблеми інтерпретаційних стратегій дослідження середньовічної та барокової української літератури» (Київ, 2018), XV Міжнародній науковій конференції молодих учених (Київ, 2019), XIX Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2019), Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго, присвяченій 100-річчю Національної академії наук України (Київ, 2019).

Твори унійних письменників було опрацьовано на основі фондів стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського,

Бібліотеки Ягеллонського університету (м. Краків, Польща), Бібліотеки князів Чарториських (м. Краків, Польща), Національної бібліотеки Польщі (м. Варшава, Польща), Бібліотеки Варшавського університету (м. Варшава, Польща), Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаника, Бібліотеки Південно-Східного Наукового Інституту (м. Перемишль, Польща).

Результати дослідження опубліковано у 29 працях. Із них: монографій – 1, статей у фахових наукових журналах і збірниках – 17, у закордонних виданнях – 6, додаткових публікацій – 5.

Структура й обсяг роботи (монографії): вступ, чотири розділи, структуровані на підрозділи, висновки, іменний покажчик. Загальний обсяг – 486 с. Джерельна база – 599 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність та окреслено новизну дослідження, сформульовано його мету й завдання, визначено об'єкт, предмет і теоретико-методологічну основу роботи, практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі «**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РИТОРИЧНОГО ТЕКСТОТВОРЕННЯ ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ПОЛЕМІЧНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ XVI–XVII ст.**» з'ясовано, що риторика та герменевтичний доробок грецьких і латинських учителів церкви є ключем до літературознавчого аналізу творів письменників-полемістів, розкриття мовних засобів організації тексту, спрямованих переконати читача.

Підрозділ 1.1. «**Етапи розвитку риторики. Особливості застосування теоретичних засад красномовства в полемічній книжності**». Риторика як мистецтво переконування і красномовства виникла і розвинулась у культурному середовищі Давньої Греції, у якому світ був упорядкований з позицій естетики, а мудреці прагнули пізнати істину. Одне з перших визначень риторики дали сицилійські софісти Коракас та Тісій (V ст. до н. е.), які схарактеризували персвазивні властивості промов, побудованих за відповідними схемами. Квінтіліан тлумачив риторику як *ars bene dicendi* – вміння майстерно послуговуватись словом. На відміну від граматики (*scientia recte loquendi*), предметом якої є правила побудови усного і писемного текстів, риторика зосереджується на художній стилізації мовлення, завдяки чому її розуміють як *bene dicendi scientia*.

Риторична система греко-римської культури функціонувала в українській полемічній літературі XVI–XVII ст. Твори унійних і православних письменників побудовано в межах жанрового канону полемічного трактату, конструювання якого спирається на теоретичні засади творення судових апологій у Давній Греції. Тексти полемічної книжності відтворюють трирівневу схему поділу античних промов на вступ (*prooemium, exordium*), основну частину (*probatio*) та завершення (*peroratio*), що забезпечує сприйнятливий виклад матеріалу (докази, аргументи). Вступна частина (*exordium*) творів унійних богословів, завданням якої було ознайомити читачів з предметом суперечки, здобути їхню прихильність, підтримку, складається з присвяти можновладцю, передмови до

читача або передмови до опонентів. Основну частину, у тематичних розділах якої послідовно розкрито зміст полеміки, було побудовано відповідно до розташування інвектив у текстовій площині твору-закиду; вона містила доведення (*probatio*) позиції унійної спільноти та заперечення (*refutatio*) звинувачень, тез опонента. Важливий елемент персвазивної системи полемічних трактатів – кінцівка твору, або епілог (*peroratio*), у якому книжники підсумовували наведені аргументи, історичний матеріал, закликали, апелюючи до релігійних почуттів супротивників (*movere*), прийняти церковну унію. Для оповідного та діалогічного способів викладу в полемічних творах властива простота, яка, на думку С. Аверинцева, є «однією з можливих риторичних програм, передбачених риторичною системою»^{*}.

Запозичена в античній системі інвенції техніка аргументації думки, яку застосовували унійні письменники, слугувала для розкриття вчення католицької церкви, переконання читача в його правильності. Відповідно до Аристотелевої класифікації способів переконання наведені в полемічних трактатах докази (*argumenta*) поділяються на «нетехнічні» (*atechnoi*) та «технічні» (*entechnoi*). Зокрема, висловлені у творах тези богослови підтверджували фрагментами листів церковних достойників та цитатами записів історичних подій із візантійських хронік, що є «нетехнічними» модусами доведення. Серед «технічних» прийомів переконання, ключових у риторичному текстотворенні Давньої Греції та Риму, у полемічній літературі виокремлюються топоси церковного красномовства (*loci communes*), силогізми, ентимеми, приклади, покликання на авторитет. Алгоритм силогізмів, побудований на основі топосів, логічних операцій мислення, унійні книжники використовували для обґрунтування власних тверджень і спростування міркувань опонентів.

Важливу категорію доказів у полемічних текстах становлять приклади, які, за термінологією М. Гаспарова, класифікуються за критеріями подібності («від подібності», «від неподібності», «від протилежності») та джерелом матеріалу (власне «приклади» (*exemplum, paradeigma*), умовні «порівняння» (*similitudo, parabole*)). Унійні богослови, проводячи паралелі між завоюванням Візантії, занепадом України та історією старозавітного Ізраїлю, вмотивовували свої погляди прикладами зі Святого Письма, яке було найавторитетнішим джерелом для розуміння кризи православ'я, пошуку відповідей на актуальні проблеми церковно-суспільних відносин у Речі Посполитій XVI–XVII ст. Стрижневим елементом системи персвазії полемічних творів є такий вид доказів, як «авторитет», – покликання на Біблію, міркування отців церкви, що, на думку унійних і православних письменників, правдиво пояснювали значення важкозрозумілих фрагментів її книг. Уміщені в трактатах цитати зі Святого Письма, праць грецьких і латинських патристів, які протилежна сторона приймала як беззаперечний аргумент, спонукали читачів замислитись над викладеним богословським матеріалом, характеризували унійних книжників як

^{*} Аверинцев С. Античная риторика и судьба античного рационализма. *Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика* / Институт мировой литературы имени А. М. Горького. Москва: Наука, 1991. С. 17.

носіїв моральних цінностей відповідно до однієї із засад античної риторики – «orator vir bonus, dicendi peritus» (промовець є вправною у слові, доброю людиною).

Підрозділ 1.2. «**Полемічна література в системі церковного письменства**». Українська полемічна книжність XVI–XVII ст. тісно пов'язана з християнською апологетикою, церковною словесністю, яка, виникнувши в II ст., засвоїла здобутки античної риторики, виробила жанри, методологію доведення істинності біблійного вчення. Унійні книжники XVI–XVII ст., що позитивно відгукувались про Сократа, Платона, Аристотеля, Гомера, наводили цитати з їхніх творів на підтвердження висловлених тверджень, дотримувалися започаткованого Юстином інтегративного підходу в обґрунтуванні християнського віровчення, пояснення положень нової релігії за допомогою філософії. Апробований апологетом Афінагором дедуктивний спосіб аргументації існування єдиного Бога полемісти використовували в поясненні вчення католицької церкви про *Filioque*, догмата про чистилище, біблійних теологем. У трактуванні євангельських текстів письменники орієнтувались на метод провіденційного тлумачення, введений у християнське богослів'я Орігеном – представником Александрійської катехитичної школи. Його суть полягає в залученні книг старозавітних пророків для пояснення суперечливих фрагментів Нового Завіту. Для обґрунтування віровчительного авторитету церкви уніати покликалися на еклезіологічні ідеї Іринія Ліонського й Тертуліана. Усе це свідчить про тісні зв'язки української полемічної літератури з апологетичним письменством донікейської доби.

Підрозділ 1.3. «**Історико-літературний процес кінця XVI – першої половини XVII ст.**». Українська література другої половини XVI – першої половини XVII ст. представлена полемічною, ораторсько-проповідницькою прозою, стилістичні засади якої збагачувалися завдяки здобуткам західноєвропейської словесності. Твори ректора єзуїтської колеґії в Ярославі Бенедикта Гербеста, якого польські послідовники чернечого ордену Societas Jesu називали «апостолом Русі» («Wypisanie drogi» («Опис дороги»), «Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia» («Висновки віри римської церкви та історія грецької неволі»)), та ректора Віленської Академії Петра Скарґи («O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem» («Про єдність церкви Божої під одним пастирем»)), спрямовані проти віровчення ортодоксального християнства, викликали осуд з боку православних богословів, ставши поштовхом для розвитку жанру полемічного трактату в українському письменстві. У відповідь на критику польськими єзуїтами церков візантійсько-слов'янської традиції книжники Острозького літературно-наукового осередку (Мотовило, Герасим Смотрицький, Василь Суразький) підготували низку апологетичних праць, у яких, застосовуючи прийоми викладу, переконання реформаторів і єзуїтів, обґрунтували правильність догматів і літургійно-обрядової практики Сходу.

Важливе місце у формуванні традицій православно-католицької полеміки другої половини XVI ст. належить Загорівському та Пересопницькому рукописним центрам, літературно-перекладацькому гуртку та школі в Милянєвичах, заснованих князем Андрієм Курбським, який з політичних причин

емігрував з Московії до Речі Посполитої. У скрипторії, створеному волинським маршалком Петром Загорівським, було укладено «Златоструй», «Євангеліє», «Четї-Мінеї», написано твори антикатолицького спрямування. Автори цих полемічних текстів виробили апологетичну стратегію ведення суперечки з латинниками, що ґрунтувалась на протиставленні православ'я й національної культури католицизму, який вони зображали антихристиянським і ворожим українському суспільству.

На відміну від Загорівського скрипторію, книжники літературно-перекладацького осередку в Миляновичах практикували в полеміці з латинниками засади античної риторики, що давало можливість на рівні наукової аргументації заперечити вчення єзуїтів про першість римських пап, сотеріологічний ексклюзивізм католицької церкви. Для цього князь Андрій Курбський переклав розділ «Про силогізм» із книги логіка Йоганна Спангенберга «Über die Dialektik», який сприяв засвоєнню західноєвропейської форми полеміки в Україні. Миляновицькі богослови дотримувались асертивного стилю диспуту, що полягав у доведенні переваг віровчення східного християнства без приниження гідності опонента. В аргументації своїх тверджень письменники покликалися на твори Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Геннадія II Схоларія, Максима Грека, Августина Блаженного, Ієроніма Стридонського, Амвросія Медіоланського, «Церковну історію» («Ecclesiasticae historiae») Никифора Калліста, Аристотеля, Еразма Роттердамського.

Алгоритм побудови, техніку аргументації, художні прийоми викладу (персоніфікація, діалогізація мовлення), які використав Петро Скарґа, узяли за зразок православні й унійні письменники в написанні полемічних праць. Трактат «O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem», перевиданий у 1590 р., визначив зміст релігійної суперечки поберестьейської доби. Викладені Петром Скарґою тези про причини занепаду Візантії та православного віровчення було розвинуто у творах митрополита Іпатія Потія, Іллі Мороховського, Лева Кревзи, митрополита Йосифа Веляміна-Рутського, Антонія Селяви, Тимофія Симоновича, Івана Дубовича і Пахомія Войни-Оранського.

Другий розділ **«НАВКОЛОУНІЙНА ПОЛЕМІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ»**. Прийняття Берестейської унії спричинило в Речі Посполитій нову хвилю міжконфесійного протистояння навколо легітимності об'єднання ієрархів Київської митрополії з Римом. Ці події відображено в українській літературі, яка в той час була важливим засобом комунікації між унійними та православними богословами.

Підрозділ 2.1. **«Митрополит Іпатій Потій та полемічна література на межі XVI–XVII ст.»**. Іпатій Потій, який впродовж 1600–1613 рр. очолював Київську митрополію, був найпродуктивнішим книжником унійної церкви. Його авторству належать такі полемічні трактати: «Унія альбо выкладъ преднейшихъ арътыкуловъ, ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належащихъ», «Справедливое описание поступку и sprawy синоду Берестейского», «Αντιρρησις або apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi» («Антирризис або апологія проти Христофора Філалета»), «Оборона Флорентійського собору восьмого»,

«Розмова братчика з Берестяницею», «Zmartwychwstały Nalewajko» («Воскреслий Наливайко»), «Гармонія альбо согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святое Восточное церкви съ костеломъ Рымьскимъ», «Heresiae, Ignoranciae у Polityka porow у mieszczan bractwa Wileńskiego» («Єрєсі, невігластва і політика попів і міщан Віленського братства»), «Relacia, у uwazenie postępkow niektorych około Cerkwі Ruskich Wileńskich» («Реляція і виклад деяких учинків стосовно Руських Віленських Церков»). Книга «Poselstwo do Papieża Syxta IV od duchowienstwa у od książąt у od panów Ruskich w roku 1476» («Послання до папи Сикста IV від духовенства, і від князів, і від руських панів у році 1476-му»), яку Іпатій Потій надрукував у 1605 р., стала першим опублікованим джерелом з української історії.

Щоб довести православним церковникам легітимність Берестейської унії, яка за своєю суттю є ренесансно-реформаційним явищем, митрополит Іпатій Потій уміло послуговувався у своїх творах прийомами техніки переконання. Важливе значення в літературній полеміці поберестейської доби мала функція красномовства *movere* – зворушити, можливості якої широко застосовували полемісти Єзуїтського ордену в писемній суперечці з реформаторськими богословами, завдяки чому досягали впливу на читачів. Репрезентантом цього модусу ведення полеміки в польській літературі був Петро Скарга, творчість якого унійні книжники вважали взірцем для наслідування. Митрополит Іпатій Потій писав полемічні трактати так, щоб вони не лише навчали (*docere*) читачів, на чому наголошував теоретик церковної риторики Августин Блаженний, а й викликали в них емоційні переживання. Такий стиль полеміки, притаманний писанням Петра Скарги, вплинув на творчість унійних апологетів. Персвазивну функцію емоційного мовлення підкреслювали у своїх працях перші теоретики ораторського мистецтва, зокрема Аристотель та Марк Туллій Цицерон, який вважав її ознакою правильно складеної промови.

Твори митрополита Іпатія Потія наближаються до художньо-стильової системи раннього бароко. Майстерне володіння унійним полемістом виражальними засобами риторики відзначав І. Франко. Зокрема, у своїх трактатах Іпатій Потій використовував такі риторичні фігури, як ампліфікація, анномінація, антифора, асиндетон, антитетон, гемінація, гомеотелевтон, градація, ізоколон, плеоназм, поліптотон, полісиндетон, прозопопея. Досягненню мовленнєвої експресії полемічних текстів письменника сприяють тропи, прислів'я, сентенції, інвективна лексика та використання композиційно-стильових прийомів. Серед тропів, які книжник застосовував найчастіше, – алегорія, антономазія, гіпербола, дотеп, епітет, іронія, метафора, метонімія, порівняння, сарказм, синекдоха.

Полемічний доробок митрополита Іпатія Потія вплинув на утвердження в українській літературі художнього стилю бароко. Для трактатів, листів, казань та гомілій письменника притаманні риси як ренесансно-реформаційного, так і контрреформаційного диспуту, зорієнтованого на ораторський стиль Марка Туллія Цицерона, що поєднував у собі аттичний та азіанський типи текстотворення. Творчість й урядування на Київській кафедрі Іпатія Потія були спрямовані на збереження в Україні грецького обряду, відродження освітнього та

духовного життя православних християн у суспільно-політичних умовах Речі Посполитої.

Підрозділ 2.2. **«Полемічні писання Іллі Мороховського: риторичний та герменевтичний аспекти дослідження»**. Ілля Йоаким Мороховський (1576–1631 pp.), володимирський єпископ, секретар короля Речі Посполитої Сигізмунда III та митрополита Іпатія Потія з питань церковної унії, увійшов в історію української літератури як унійний полеміст та агіограф. Йому належать такі полемічні твори, як «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, y kto był tego przyczyną» («Дискурс про початок відступу Грецької Церкви від Римського Костелу і хто був тому причиною»), «Παρηγορία albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świątej wschodniej zmyślonego Theophila Orthologa» («Паригорія, або Втихомирення ущипливого Лементу неправдивої святої Східної церкви вигаданого Теофіла Ортолога»), а також перекладу з грецької мови на польську житія предстоятеля Константинопольської церкви Ігнатія «Żywot świętego Ignaciusa patriarchy Konstantinopolskiego, z Nicety greckiego autora na polskie przełożony» («Житіє святого Ігнатія, патріарха Константинопольського, перекладене на польську мову з грецького автора Нікити»). Стилю Іллі Мороховського притаманна чіткість викладу. Унійний книжник став першим учнем з Речі Посполитої, якого було зараховано на навчання до Грецької колегії святого Атанасія, де впродовж семи років він студював філософію і теологію.

За дорученням Іпатія Потія Ілля Мороховський відповів на книгу Мелетія Смотрицького «Θρηνος to iest lament iedyney Ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie» («Тренос, або лемент єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви») твором «Παρηγορία albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świątej wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa». Унійний письменник, послуговуючись художніми прийомами антонімії, алюзії, метафори, сарказму, фігурами ампліфікації, риторичного запитання, анафори, асиндетону, цитуючи праці авторитетних грецьких істориків та богословів, подав ґрунтовну відповідь Мелетію Смотрицькому, яку, як зазначав митрополит Йосиф Велямин-Рутський у творі «Sowita wina», той прийняв. «Матір-Цerkву», персоніфікований образ якої використано в «Θρηνος»-і, Ілля Мороховський називав чужою. Для того, щоб «здерти машкару» з мачухи, зодягненої в правдиву матір, письменник послуговується концептом «лідійського каменя», що оприявнює ознаки істинного вчення Божої церкви. Одним із цих критеріїв був пієтет до апостольського переказу, творів отців церкви, якими православні та католики послуговувались «не менше, аніж Святим Письмом». Церковні реформатори, твердив Ілля Мороховський, відкидали традиції патристичної екзегетики (базовими положеннями реформаційної біблеїстики були герменевтичні принципи Мартіна Лютера «Sola Scriptura», «Sacra Scriptura Sui Ipsius Interpres»), щоб тримати мирян у незнанні й утверджувати ересі. Богослов вважав, що ключем, «достовірними знаками», для розуміння Святого Письма слугували праці подвижників, а відтак лише Церква правильно трактує книги Старого і Нового завітів. Важливість святоотцівського спадку для тлумачення Біблії Ілля Мороховський обґрунтував метафоричними прикладами: щоб знайти

«хліб» (слово Боже), необхідно запитати про «дім» (Церкву), у якому він є, а знання про «скарбницю» допоможе віднайти «скарб». Цей фрагмент твору був відповіддю Іллі Мороховського на твердження Теофіла Ортолога про те, що Святе Письмо – основний критерій у з'ясуванні питань організації церкви.

Художності твору «*Paręgoria albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świętey wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa*» надають рефлексії Іллі Мороховського над цитатами з книг біблійних пророків у контексті падіння Візантії. Полемізуючи з Мелетієм Смотрицьким, богослов уподібнював себе до пророка Єремії, який наставляв народ Божий напередодні зруйнування Єрусалима. Голосінню Теофіла Ортолога Ілля Мороховський протиставляв плач пророка Єремії через бачення гріховності ізраїльтян. Смуток скривдженої дитьми «Матері-Церкви», яку зображено в «*Θρησος*»-і, не містив у собі покаяння. Натомість плач пророка Єремії уособлював голос життя в оточенні смерті. Цитуючи книги «великих» і «малих» пророків, у яких скорботи Ізраїлю інтерпретовано як вияв Божого гніву за гріхи, полеміст доводив читачеві, що завоювання турками Константинополя – це наслідок відступу Східної церкви від єдності із Заходом. Такий підхід свідчить про католицький спосіб тлумачення богословом дійсності, в основу якого покладено догмат правового світогляду. Для Іллі Мороховського історія зруйнування Єрусалима та відведення ізраїльтян у вавилонський полон була співвідсною з поневоленням Царгорода турками. Відштовхуючись від фрагментів книг старозавітних пророків, які він наводив у творі, письменник посилював трагізм сприйняття вторгнення османів до Константинополя, протиставляв його побожне минуле перетворенню на Содом і Гоморру.

У книзі «*Paręgoria albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świętey wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa*», яку в силу історичних і конфесійних причин було вилучено з літературного процесу, Ілля Мороховський, апелюючи до православних богословів в Україні, розкрив вчення католицької церкви щодо примату римських пап. На його думку, єпископи Рима були правонаступниками апостола Петра, найвищими служителами в церковній ієрархії, з чим не погоджувався Мелетій Смотрицький. Викладені у творі міркування стосовно тлумачення скорбот, розуміння функціонування Церкви, трактування історії відречення апостола Петра, яку вміщено в Євангеліях, вияскравлюють відмінний погляд унійних і православних письменників на питання, що були в центрі релігійної полеміки тієї доби. Дослідження трактату «*Paręgoria albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świętey wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa*» в історико-літературному, герменевтичному й риторичному аспектах дає змогу схарактеризувати теологічну думку в Україні в першій половині XVII ст., зокрема говорити про засвоєння українським письменством контрреформарційного стилю творення полемічних творів, що усталився в Західній і Центральній Європі.

У 1622 р. Ілля Мороховський надрукував написану на початку XVII ст. книгу «*Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, u kto był tego przyczyną*». Праця за своїми тематикою і стилем, характерними ознаками якого були лаконічність і простота викладу думки, вписується в ренесансно-

реформаційний контекст західноєвропейського релігійного диспуту: важливе значення надавалося творенню дискурсивних текстів, екскурсам в історію християнської церкви. Книга складається із традиційних для цього жанру компонентів: дедикації, передмови до читача та основної частини. Композиційним недоліком твору є відсутність тематичного поділу у викладі історичного матеріалу. Це ускладнювало прочитання й розуміння думок автора читачем, адже текст містив багато інформації з історії формування християнської догматики. Твір Іллі Мороховського – це опис історії вселенських соборів й укладення артикулів Символу віри. У своїй розповіді письменник коментує постанови, які призвели до роз'єднання греків і латинників, а також розкриває рецепцію ними обставин поділу церкви в XI ст. Полеміст вважав, що наведені в його книзі історичні відомості слугуватимуть примиренню унійних і православних богословів в Україні, які, не знаючи їх, підтримували помилкові переконання греків, зокрема про піднесення авторитету Константинопольського патріархату після Римської кафедри, твердження, що Західна церква відступила від святоотцівського вчення й була причиною виникнення ересей. Таким чином, книгу Іллі Мороховського було насамперед присвячено полеміці греків і латинників доби вселенських соборів, що мала вплив на еклезіальну думку в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

У творі «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, y kto był tego przyczyną» Ілля Мороховський виклав міркування стосовно запровадження церковної унії в Речі Посполитій. Розкриваючи концепцію Берестейської унії, що спиралась на модель церковного об'єднання Ферраро-Флорентійського собору, полеміст пояснював читачеві її прийняття сотеріологічною метою ієрархів Київської митрополії. З-поміж причин, які перешкоджали утвердженню Берестейської унії, Ілля Мороховський на перше місце ставив поширення опонентами неправдивої інформації про те, що в унійній церкві візантійський обряд буде змінено на латинський. Цю думку, або ж, як писав полеміст, «персвазію», церковні ієрархи не могли змінити «жодним доказом і переконанням». Утім, твердив богослов, обрядове розмаїття – це ozdoba вселенської церкви, а тому східну форму таїнств буде збережено. Можливість обрядових відмінностей письменник обґрунтовував метафорою, цитуючи вірш із 44-го псалма ізраїльського пророка Давида, який також використовував Папа Римський Лев IX у полеміці з патріархом Константинопольським Михаїлом I Керуларієм. Іншою проблемою інтеграції унійної церкви в українське суспільство Ілля Мороховський вважав розповсюдження вчення церковних реформаторів та їх об'єднання з православними богословами для протистояння католицизму. Протестанти, пояснював він, «під плащем охорони стародавнього руського богослужіння» утверджували серед православних мирян ідеї Реформації, налаштовуючи їх проти Берестейської унії. Застосувавши прийом алегорії, книжник експлікував суперечність їхніх церковних інтересів в образі відносин «потішної мавпи» та «довірливого котика». Полеміст критикував у творі «холодних», «фарбованих католиків», які дотримувались макіавеллівської політики, наслідком чого стало зневажання прав унійних священників, втручання в процес надання церковних бенефіцій. Негативним для Берестейської

унії Ілля Мороховський вважав те, що особи, які називали себе патріархами, митрополитами, проте були некомпетентні в питаннях віри, могли вільно приїжджати в Україну з Греції. Те, що Берестейська унія змогла подолати ці перешкоди, спричинені «людською злістю», на думку письменника, було доказом того, що об'єднання Східної та Західної церков у Речі Посполитій – Божа справа.

Підрозділ 2.3. «Техніка асертивної нарації Лева Кревзи у творі “*Obrona Jedności Cerkiewney*” (1617 р.)». Помітний доробок в історії полемічної книжності унійних богословів залишив архімандрит Віленського монастиря Святої Трійці, єпископ Смоленський і Чернігівський Лев Кревза (перед 1569–1639 рр.). Він належав до шляхетського роду герба Кшивда, який походив з Підляшшя, навчався в Грецькій колегії святого Атанасія (м. Рим), де захистив ступінь доктора богослів'я. Повернувшись з Рима, Лев Кревза прийняв постриг у Віленському Свято-Троїцькому монастирі. Його авторству належать твори: «*Obrona Jedności Cerkiewney, abo dowody ktorymi się pokazuie, iż Grecka Cerkiew z Łacińską ma być ziednoczona*» («Оборона Церковної Єдності, або докази, які доводять, що Грецька Церква з Латинською має бути з'єднана»), «*Kazanie o świętobliwym żywocie y chwalebney śmierci przewielebnego w Bodze oycza Josaphata Kuncewicza, Arcybiskupa Połockiego, Witebskiego y Mścisławskiego*» («Казання про благочестиве життя і хвалебну смерть превелебного в Бозі отця Йосафата Кунцевича, Архієпископа Полоцького, Вітебського і Мстиславського»).

Зусиллями Лева Кревзи відбулася зустріч унійних богословів і православних можновладців у Вільні, на якій уніати обґрунтували канонічність об'єднання Київської митрополії з Римом на підставі церковних книг, створених в Україні. Полеміст писав, що апологети православ'я доброзичливо слухали позицію уніатів, вивчали давньоукраїнські церковні книги й рукописи, на які ті покликалися в доведенні легітимності Берестейської унії. На цей диспут, зазначав письменник, прийшло чимало мирян, тому його учасники не змогли докладно вивчити зібрані уніатами богослужбові книги, що пояснювали їхню позицію. Зваживши на прохання знатних осіб надрукувати викладені уніатами аргументи щодо верховенства Рима, Лев Кревза підготував книгу «*Obrona Jedności Cerkiewney*», яка відображала перебіг зібрання, розкривала широкому загалу причини унійного діалогу Київської митрополії з Апостольською столицею. Спершу за ініціативою православної сторони твір було опубліковано польською мовою, а згодом – давньоукраїнською.

На твір Лева Кревзи «*Obrona Jedności Cerkiewney*», який позначився на розвитку полемічної книжності уніатів, покликалися митрополит Йосиф Велямин-Рутський та Антоній Селява. Архімандрит Дерманського монастиря Іван Дубович підготував працю «*Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej*» («Ієрархія, або про першість у Божій Церкві»), до якої він включив окремі розділи трактату Лева Кревзи, доповнивши їх власними міркуваннями. М. Соловій висловив думку, що книга Лева Кревзи «*Obrona Jedności Cerkiewney*» вплинула на погляди Мелетія Смотрицького і приєднання до унійної церкви більше, ніж твори Петра Скарги та Іллі Мороховського.

У трактаті «*Obrona Jedności Cerkiewney*» Лев Кревза навів п'ять «знаків» – аргументів, які обґрунтовували вчення латинників про першість Римської кафедри в християнстві. Так, писав полеміст, єпископи Рима головували на перших семи вселенських соборах (IV–VIII ст.), постанови яких були спільними для греків і латинників; церковні синоди, проведені без участі римських пап чи їхніх посланців, вважалися нелегітимними, прикладом чого був скликаний візантійським імператором Константином V Сьомий вселенський собор (Іерія, 10 лютого – 24 серпня 754 р.), на якому православні єпископи визнали практику шанування ікон єресью ідолопоклонства; архієреї помісних церков подавали апеляцію до Рима, що було затверджено 3-м і 4-м правилами Сардикійського собору (40-ві рр. IV ст.); римські папи призначали патріархів, відновлювали в сані архієпископів, усунених духовенством та імператорами; первоієрархи Рима судили, суспендували, анафемували східних патріархів й імператорів. У доведенні авторитету Римської кафедри письменник послуговувався житійними творами, церковними збірниками, «Книгою правил» (1270 р.), надісланою правителем Болгарії Яковом-Святославом митрополиту Київському Кирилу III, а також працею Іоанна Златоуста «Про священство» (1614 р.), виданою Львівським братством.

Лев Кревза трактував завоювання Константинополя в контексті православно-католицької полеміки щодо першості єпископів Рима як виконання євангельських обітниць, доказ того, що Римський первосвященник – намісник не людини, а істинного Бога. Такий погляд на причини занепаду Візантії полеміст обґрунтував листом архієпископа Великої Антіохії Петра до константинопольського патріарха Михаїла I Керуларія, фрагмент якого було наведено у творі. Так, антіохійський первосвятитель пояснював «плач», біди, голод, військові втрати Візантії боротьбою Константинополя з Римом за владу в церкві. Ці факти, писав Лев Кревза, знаходять підтвердження в антикатолицькому творі греків «*Słowo albo powieść o Łacinnikach, iako się odłączyli od Greków*» («Слово або повість про Латинників, як відступили від Греків»), уміщеному в збірниках церковних правил, а також розповіді літописця імператора Іоанна V Палеолога про битву союзного війська Візантії і Сербії з турками-османами на річці Мариці, що відбулася в 6879 р. (1371 р.). Наведені цитати з опису придворним хроністом ходу битви об'єднаного війська Іоанна V Палеолога і сербського короля Угleshа Мрнявчевича з османами, дозволяли читачеві трактувати поразку 60-тисячного війська християн як втілення Божого гніву. Переказуючи текст візантійської хроніки, унійний книжник зобразив жахливі картини спустошення поля битви, занепад Сербії після загибелі державця Угleshа Мрнявчевича і руйнівну навалу турків-османів на Балканський півострів, що викликала в нього асоціацію з тим, як біблійний пророк Іоїль описував нашествя на Юдею сарани, яку Бог послав для навернення Ізраїлю (Іоїл. 1:2–5). Лев Кревза, нагадуючи про обіцянку Бога благословити Ізраїль, якщо народ позбудеться гріховних звичок (Іоїл. 2:12–27), закликав греків навернутися до єдності з Римом. Полеміст аргументував цю думку прикладом царювання Мануїла II Палеолога, сина Іоанна V Палеолога, життя якого обірвалося, коли над Візантією було

встановлено протекторат Османської імперії, а турки завимагали платити данину, утримувати військо османів та розібрати відбудовані укріплення Константинополя, що стало для імператора великим приниженням. Діалог Мануїла II Палеолога з Римом щодо церковної унії, писав Лев Кревза, винагородив Бог, саме тому візантійському імператору вдалося домовитись про перемир'я з Мехмедом I Челебі, повернути Фессалоніки й розширити кордони Візантії в Чорноморському регіоні.

Ознакою Божого покарання Візантії за розірвання церковної єдності Лев Кревза вважав перенесення мощей грецьких подвижників і святих до Західної Європи. Полеміст висловив міркування, що християнські святи, розгнівавшись на греків за церковний розкол, забрали свої тіла з Візантії. Цитуючи «Сказання про перенесення мощей святителя Миколая, архієпископа Мірлікійського» з давньоукраїнських «Четій-Міней», Лев Кревза навів у творі розповідь пресвітера міста Барі про сон, у якому Миколай Чудотворець звернувся з проханням перенести його тіло з Мири (Лікія, західна частина Малої Азії) до Барі, розкрив деталі переслідування християн мусульманами, дозволене, як підкреслював письменник, Божим промислом. Полеміст відзначав, що перевезення барійцями мощів Миколая Угодника, міфологізацію образу якого довів С. Аверинцев, було значною втратою для православної Візантії, за яку єпископ Мири заступався перед Богом, наче «законодавець» Ізраїлю Мойсей (Вих. 32:11). Покликаючись на свідчення «Українського хронографа», «Повість про взяття Царгорода фрягами», Лев Кревза розповідає у творі про вивезення до Рима під час Четвертого хрестового походу церковного приладдя, богослужбових книг, мощей Іоанна Златоуста та Григорія Богослова, що, на його думку, було виявом Божого гніву на греків-відступників. Полеміст, трактуючи розграбування Константинополя хрестоносцями, брав до уваги факт перевезення до Рима церковних скарбів, проте уникав давати оцінку діям франко-венеціанського війська з позиції християнства. Наприклад, грецький історик Нікіта Хоніат вмістив опис захоплених хрестоносцями скарбів Константинопольських церков у двох книгах, зауважуючи, що вони руйнували православні храми й оскверняли християнські культурні цінності.

Домінантами полемічного стилю Лева Кревзи у творі «Obrona Jedności Serkiewney» були стислий, логічний і послідовний виклад матеріалу з історії становлення доктрини католицької церкви про першість римських пап у вселенській церкві, інформаційна місткість тексту, раціональність у використанні художньо-стилістичних засобів виразності писемного мовлення. Переконав мовленню книжника надавали ампліфікація, іронія, риторичні запитання, євангельські алегорії й метафори. Унійний письменник, обґрунтовуючи першість Римської кафедри в християнстві, аргументував старшинство апостола Петра серед учнів Ісуса Христа, розкрив вчення латинників про те, що римські папи є правонаступниками апостола Петра, а також на підставі житійних творів, перекладених церковнослов'янською мовою, та матеріалів семи вселенських соборів указав на визнання ієрархами Східної церкви авторитету єпископів Рима. Наведені у творі історичні факти, біографічні дані 45 предстоятелів Київської митрополії, листи достойників

Константинопольської церкви, цитати з житійних творів, книг отців церкви полеміст використовував для доведення правочинності Берестейської унії.

Третій розділ **«ЛІТЕРАТУРНА ПОЛЕМІКА 20-х рр. XVII ст.: У КОЛІ ПОЛІТИКИ І РЕЛІГІЇ»**. Поштовхом до активізації літературної полеміки в Україні в 20-х рр. XVII ст. було поставлення єрусалимським патріархом Теофаном III православного єпископату та публікація Віленським Святодухівським братством книги «*Verificatia niewinności*» («Виправдання невинності»), яка доводила унійним церковникам й урядникам Речі Посполитої легітимність його діяльності. Тематика релігійної суперечки цієї доби змістилася в бік державного і канонічного права, охопивши широке коло суспільно-політичних та обрядово-догматичних питань.

Підрозділ 3.1 **«Інтеграційний зміст реформ митрополита Йосифа Веляміна-Рутського на Київській кафедрі в контексті розвитку літературно-релігійної полеміки»**. Визначною постаттю церковного життя та української літератури перших десятиліть XVII ст. був митрополит Йосиф Велямин-Рутський. Він інтегрував модель управління й елементи духовної культури західних монастирів в унійне чернецтво, синтезувавши східну та західну традиції богошанування в обителях Київської митрополії.

В українській історіографії утвердилась думка, що Йосиф Велямин-Рутський походив з роду Веляминів, який у Московії обіймав значне суспільне становище. Як зазначає С. Семчук, під час війни Речі Посполитої з Московією родина Веляминів потрапила в полон й опинилася в Польщі. Король Сигізмунд-Август, дізнавшись про належність Щасного Веляміна, батька Йосифа Веляміна-Рутського, до царського двору, звільнив його та запропонував залишитися в Речі Посполитій, передавши у володіння хутір Рута Новоградського повіту у Великім князівстві Литовським, де в 1574 р. і народився унійний митрополит. Проте В. Фурикевич з'ясував, що історичні джерела не підтверджують московського коріння Веляминів; ця помилкова думка зумовлена тим, що московити в 1655 р. вивезли зі Свято-Троїцького монастиря у Вільні до Московії тіла митрополита Йосифа Веляміна-Рутського та московського патріарха Ігнатія, який прийняв унію з Римом.

Теологію Йосиф Велямин-Рутський почав студіювати в кальвіністській школі Вільна. Навчання в Карловому університеті, тісні зв'язки з колегією єзуїтів сприяли його переходу до Римської церкви. Завдяки складенню католицького визнання віри й ревності до богопізнання Велямин-Рутський зміг за клопотанням єзуїтів продовжити навчання у Вюрцбурзькому університеті та Грецькій колегії святого Атанасія в Римі. Будучи стипендіатом Грецької колегії, Велямин-Рутський прийняв православ'я й отримав благословення Папи Римського Климента VIII повернутися до Речі Посполитої, щоб підтримати унійну Київську митрополію.

Йосиф Велямин-Рутський, увійшов в історію українського письменства як автор полемічного твору «ΘΕΣΕΣ, сиречь извъѣстны предъложенія от ученій, еже о тайнахъ церъковныхъ», а також трактатів «*Sowita wina to iest odpis na script, Maiestat Krola Iego Msci honor y reputatią Ludzi Zacnych Duchownych y Swieckich obrażaiący, nazwany "Verificatia Niewinnosci"*» («Подвійна вина, або

відповідь на скрипт, образливий для маєстату Його Королівської Милості і репутації Шановних Людей Духовних і Світських, названий “Виправдання невинності”»), «Examen Obrony to jest odpis na script Obrona Verificatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wileńskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popało w Sowitą Winę, sobie zadana» («Екзамен Оборони, або відповідь на скрипт, названий “Оборона Виправдання”, у якому віленська громада Святого Духа виправдовується, що вона не потрапила в “Подвійну вино”, яку їй закидають»). Ці твори були відповіддю на праці Мелетія Смотрицького «Verificatia niewinności» й «Obrona Verificaciey».

Духовний аскетизм ченців, їхнє служіння мирянам, зокрема душпастирська діяльність та створення нових шкіл, на думку Веляміна-Рутського, здатні були відновити вплив й авторитет архієреїв, за діяльністю і благочестям яких наприкінці XVI ст. мали наглядати міські братства. Для того, щоб досягти цих суттєвих змін у монастирях, унійний митрополит проводив капітули, на яких було утверджено організаційні нововведення, а також підготував рукопис книги «Ustawy Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego. Tudzież uwagi i nauki duchowne przez Jozefa Welamina Ruckiego metropolitę całej Rusi zebrane» («Правила Святого Отця Нашого Василя Великого. Тут же спостереження і духовні науки, зібрані Йозефом Велямином-Рутським»), що слугувала для черниць практичним посібником життя в монастирі.

Книга Веляміна-Рутського «Sowita wina» переважала трактат опонента на композиційному рівні, про що він зазначає у вступній частині твору. Обґрунтовуючи неканонічність висвячення православної ієрархії єрусалимським патріархом Теофаном III, полеміст зробив екскурс в історію номінації єпископів світськими правителями в Київській церкві. Характеризуючи практику монархів призначати очільників митрополичої кафедри в Києві, богослов спирався на українські та московські літописи; водночас він підкреслював відмінність українців від московитів, між якими віддавна тривала суперечка за ієрархічну спадкоємність Київського престолу.

Полемізуючи з Мелетієм Смотрицьким, автор твору «Sowita wina» сформулював розуміння ідентичності уніатів, яке в той час було розмитим. Зокрема, православний полеміст називав унійних церковників «безіменним людом, гермафродитами, ні птахом – ні звіром», підкреслюючи тим самим заперечення їхньої релігійної тожсамості більшістю суспільства. Проблему сприйняття обрядово-догматичної платформи Київської митрополії серед уніатів оприявнює приєднання частини священників і ченців до відновленого єрусалимським патріархом Теофаном III православного єпископату. Це стало результатом впливу Віленського братства та універсалів Мелетія Смотрицького, які були розповсюджені в Полоцьку, Вітебську та Мстиславі. Миряни, що залишилися з унійною ієрархією, потребували в цей час підтвердження концептуальних засад церковної унії, викладених у полемічних писаннях митрополита Іпатія Потія. Відповіддю на необхідність обґрунтування та захисту віровчення унійної церкви став твір Йосифа Веляміна-Рутського «Sowita wina». Визначення ідентичності уніатів, яке навів письменник, спиралося на вислів єпископа Барселонського Пакіана в листі до Семпроніана: «Наше ім'я християни,

а прізвище католики». Цим полеміст підкреслив належність унійної спільноти до вселенської церкви. Богослов пояснював, що греків та латинників об'єднує спільна віра, яка є внутрішньою формою поклоніння Творцю, натомість відмінності в обряді – зовнішньому вияві віри – другорядні, а тому не перешкоджають їхній єдності.

Духовний розвиток християн в Україні, Білорусі, Литві на початку XVII ст. митрополит Йосиф Велямин-Рутський пов'язував насамперед з діяльністю священників, на яких він покладав відповідальність за неосвіченість мирян, незнання теологічних питань. Підкреслюючи посередницьку роль ієреїв між Богом та людиною, автор твердив, що недбалість церковників у душпастирському служінні була причиною суспільних вад. Від початку проголошення Берестейської унії, писав Велямин-Рутський, уніати, щоб подолати духовну стагнацію в українському суспільстві, працювали над підготовкою освічених священнослужителів і будували монастирі. Потребу навчання ієреїв полеміст описує метафорично, порівнюючи їх з лицарями. На думку книжника, унія не утвердилась в Україні через відсутність благочестивих й освічених священників, тож уніати, наче воїни, що вправляються у військовому мистецтві перед боєм, навчали здібну молодь служінню в церкві. Покладаючи сподівання на нове покоління духовенства, Велямин-Рутський, як «орач, що засіяв землю», терпеливо очікував плоду зі своєї праці.

Переконаючи читачів у міцній позиції унії в час свого урядування, митрополит Йосиф Велямин-Рутський розповідав про щорічні зібрання унійних єпископів на церковних соборах та здобуття підтримки серед широкого кола як вищих, так і нижчих верств суспільства. Зокрема, писав він, до унійної церкви приєднувалися сенатори, земські урядники, шляхта та міщани. Це давало богослову підстави сподіватися на прийняття унії більшістю православних мирян, оскільки, вважав він, «посполитий люд» прислухається до духовних та світських провідників. Водночас письменник заперечував культурну та обрядову асиміляцію уніатів, яку православні богослови вбачали в об'єднанні Київської митрополії з Римом. Зокрема, Велямин-Рутський підкреслював, що в унійній церкві функціонував візантійський обряд та використовувалась староукраїнська мова як під час недільних казань, так і в щоденному вжитку.

Історичний екскурс митрополита Йосифа Веляміна-Рутського про прийняття Берестейської унії та розкриття кризи суспільно-церковних відносин наприкінці XVI ст. дають можливість критично поглянути на процес її укладення та виявити допущені ієрархами Київської митрополії помилки, що спричинили міжконфесійне протистояння. Так, поспіх та утаємниченість унійного процесу зрештою викликали недовіру серед частини православних священників і мирян, а також підтвердили підозри щодо відступу архієреїв від грецького обряду. Проте ці обставини, які супроводжували утвердження Берестейської унії та видаються певною мірою хибними з позиції часу та секулярного світогляду, знаходять пояснення в полемічних книгах унійних письменників. Зокрема, у творі «Sowita wina» Велямин-Рутський розкрив причини поспішного проведення Берестейського собору та таємної підготовки артикулів церковного об'єднання. Коментуючи їх, полеміст зауважує, що обговорення проекту унії в широкому

колі могло перешкодити його реалізації. При цьому автор звертається до проблематики тогочасних відносин православних церковників з братствами, що контролювали їхнє служіння відповідно до реформи, яку провів у Київській митрополії константинопольський патріарх Єремія II Транос. У такий спосіб, переконував богослов, Михайло Рогоза і православні єпископи намагалися уникнути критичної оцінки унійного проекту церковними реформаторами, братчиками, які вели полеміку з католиками. Отже, прочитання полемічних текстів дає можливість з'ясувати об'єктивні причини початку унійного руху в Україні, а також вияскравлює задум та очікування його ініціаторів.

Наведені митрополитом Йосифом Велямином-Рутським подробиці прийняття Берестейської унії розкривають релігійний світогляд її ініціаторів, переконаних у своїй причетності до здійснення Божого провидіння. Зважаючи на це, унійні церковники трактували перешкоди, що з'являлися на шляху утвердження Берестейської унії, як випробування віри, боротьбу з «неприятелем людських душ», а це, певна річ, не сприяло подоланню конфлікту. Проектування старозавітних текстів на конфесійну проблематику тієї доби мотивувало церковних ієрархів діяти, сповнювало прагненням зазнати страждань за Божий промисел, що у світлі християнського богопізнання набувало глибокого сенсу. Таким чином, складний процес утвердження Берестейської унії був для унійних архієреїв можливістю прилучитися до жертвності святих. Це підтверджують висловлювання Веляміна-Рутського про готовність померти за церковну унію подібно Йосафату Кунцевичу, якого вбив розгніваний натовп; підкреслення значення мучеництва для утвердження віри: «Sanguis Martyrum est semen Christianorum» (Кров мучеників є Христовим насінням).

Трактат «Sowita wina» написаний у владному, офензивному* стилі. Йосиф Велямин-Рутський звертався до Мелетія Смотрицького як предстоятель Київської митрополії до незаконно поставленого єпископа, що потребував напоумлення. Такої манери викладу книжник досягав завдяки коротким, стислим реченням, поясненню норм державного права, які регулюють церковно-суспільні відносини, розкриттю помилок опонента в тлумаченні юридичних термінів. Твір унійного письменника належить до ренесансно-реформаційної системи ведення релігійного диспуту, що було зумовлено прагненням представити православній спільноті правові засади створення церковної ієрархії, оперуванням насамперед історичним та богословським фактажем. Саме тому в полеміста не було потреби вдаватися до риторизації тексту задля переконання читача через емоційну сферу. Велямин-Рутський апелював до розуму опонента, змушуючи його думати критично, що було визначальним для ренесансно-реформаційного стилю ведення суперечки. Фрагментарне вкраплення елементів барокової словесності, наявне у творі «Sowita wina», свідчить про поступовий процес входження українського письменства в полемічний дискурс Контрреформації. Унійний книжник спорадично вдавався до риторичних фігур (анафора, ампліфікація), вживав біблійні алегорії, антитези, метафори, які слугували персевазивній виразності тексту. Значний інтерес для істориків літератури та богословів становлять

* З лат. «offensus» – наступальний.

міркування, які висловив Велямин-Рутський у книзі «Sowita wina»: зокрема вони стосуються послуху владі, участі християн у війні, безапеляційної покори українських мирян священникам та державним правителям. Усе це ставить під сумнів усталену думку про публіцистичне спрямування полемічної книжності, яка була насамперед формою внутрішньоцерковного діалогу.

У трактаті «Examen Obrony» митрополит Йосиф Велямин-Рутський, як і Мелетій Смотрицький у творі «Obrona Verificaciey» («Оборона Виправдання»), обрав офензивну стратегію ведення полеміки. Для цього письменник вживав інвективну лексику. Полеміст підкреслював нерозсудливість опонента, що виявлялась у його велемовності, називанні унійних церковників «апостатами», незважаючи на те, що в попередній книзі було обґрунтовано недоцільність використання цього оцінного номінатива на позначення уніатів. На думку Веляміна-Рутського, багатослівність Мелетія Смотрицького пояснюється відсутністю доказів правомірного створення православної ієрархії єрусалимським патріархом Теофаном III, що підтверджувало уникнення відповідей на поставлені йому в трактаті «Sowita wina» запитання.

Митрополит Йосиф Велямин-Рутський полемізував з Мелетієм Смотрицьким стосовно викладених у трактаті «Sowita wina» міркувань від імені «Редаргатора», як його було названо у творі «Obrona Verificaciey». Така форма дискусії (розповідь про себе в третій особі) давала змогу докладно пояснити наведені в книзі «Sowita wina» аргументи, які доводили незаконність відновлення православного єпископату. Велямин-Рутський підкреслював, що його завданням у творі «Examen Obrony» було обґрунтувати фактами з історії Київської митрополії порушення православною спільнотою коронного права, «*crimen laesae Maiestatis*». Ішлося насамперед про «презентацію», «подавання», право короля Речі Посполитої номінувати єпископів на церковні посади перед їхнім висвяченням предстоятелем Константинопольської церкви. Книга «Examen Obrony» містить складні текстові переплетення, зокрема алюзії на полеміку в трактатах «Sowita wina», «*Verificatia niewinności*», «Obrona Verificaciey», а також цитування джерел церковного та державного права.

Одним з ефективних риторичних прийомів доведення хибного трактування Мелетієм Смотрицьким норм канонічного права у творі «Examen Obrony» була реінтерпретація наведених у трактаті «Obrona Verificaciey» фрагментів джерел з історії церковного законодавства. Митрополит Йосиф Велямин-Рутський, деталізуючи ставлення західноєвропейських каноністів до імператорів, католицьких ієрархів, помісних соборів, наголошував, що опонент помилявся у викладенні їхніх міркувань. Зокрема, унійний полеміст зауважував, що каноністи Франциск Юрет, Готфрід Транійський та Івон Шартрський визнавали право королів номінувати єпископів, на праці яких у доведенні легітимності православної ієрархії покликалися «Оборонець» і «Верифікатор». Богослов, застосовуючи цей модус ведення суперечки, говорить про хибне розуміння Мелетієм Смотрицьким поняття «*jus patronatus*», яке він ототожнював з інвеститурою. Крім того, Велямин-Рутський, звертаючись до православного книжника, зауважував, що в Речі Посполитій діяла церковна інвеститура, яка, втім, не стосувалася «*jus patronatus*», закріпленого в коронному праві. Натомість

«*jus patronatus*» виявлялося в участі короля в призначенні духовних осіб – «презентації», навколо чого тривала полеміка.

Розкриття митрополитом Йосифом Велямином-Рутським суперечностей у твердженнях Мелетія Смотрицького було одним із важливих способів заперечення міркувань, викладених у творах «*Verificatia niewinności*» та «*Obrona Verificaciey*». Такий підхід давав унійному письменнику можливість підтвердити свою думку, спираючись на висловлювання опонента. Прикладом «контрадикцій» у творі «*Obrona Verificaciey*» Велямин-Рутський вважав розуміння Мелетієм Смотрицьким зв'язку бенефіцій з церковними достоїнствами, що підтверджувало право королівського патронату над Київською митрополією. Підкреслюючи взаємозв'язок надання церковних достоїнств і бенефіцій, письменник завдяки художнім можливостям сатири вказував на автора твору «*Obrona Verificaciey*». Зокрема, увівши до тексту згадку про давньогрецьку богиню Мінерву, полеміст іронізував над суперечливістю слів Мелетія Смотрицького, який підготував мовознавчу працю «*Грамматіки славенски а правилное Сунтагма*».

Підрозділ 3.2. «**Риторична організація твору Тимофія Симоновича “*Proba Verificatiey Omylney. Y dowod swowoleństwa małosłychanego Czerncow, y Iedynomyślnych Bractwa Wileńskiego*” (1621 р.)**». Тимофій Симонович увійшов до історії української літератури як автор твору «*Proba Verificatiey Omylney*» («Проба Виправдання хибного»), у якому він полемізував з Мелетієм Смотрицьким щодо правочинності поставлення єрусалимським патріархом Теофаном III нової православної ієрархії. Богослов був ченцем Свято-Троїцького монастиря у Вільні під час ігуменства Йосафата Кунцевича й Антонія Селяви. У Віленській обителі він виконував функції проповідника, писав казання.

Трактат Тимофія Симоновича «*Proba Verificatiey Omylney*», який М. Соловій вважав втраченим, складається з дедикації уряднику Речі Посполитої Юрію Чарторийському, передмови до читача та п'яти розділів. Полеміст виявив себе ерудованим теологом, знавцем латинської мови, античної літератури й філософії. Зокрема, у творі наявні цитати з праць Вергілія, Сенеки, Аристотеля, Діонісія Ареопажита, Тертуліана, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста, Станіслава Гозія. Історичним підґрунтям для написання книги слугували роботи візантійських істориків Сократа Схоластика, Ермія Созомена, Никифора Григори, «Повість временних літ», «Четъї-Мінеї», публікація митрополита Іпатія Потія «*O przywileiach nadannych od najśniejszych krolow polskich*» («Про привілеї, надані від найясніших польських королів»). Полеміст вміло послуговувався художньо-стилістичними можливостями риторичного запитання, риторичного оклику, антитези, метафори, іронії, ампліфікації. Переконливості мовленню богослова надавало вживання стійких висловів, як-от: «*Amicus Plato, amicus Socrates, magis amica veritas*» («Платон – друг, Сократ – друг, але найближчий друг – істина»).

У творі Тимофій Симонович виклав міркування про властивості злості, яка, твердив він, спонукала православних богословів полемізувати з уніатами. Письменник розкриває сутність гніву, наводить у трактаті цитату з писань Григорія Назіанзіна, яка описує його винахідливість і руйнівну безстрашність: «*Sagax est malicia ad inueniendum, et mire audax ad perpetrandum facinus*» («Злість

є розумною до винаходів, дивовижно сміливою до вчинення злодіянь»). Цю негативну емоцію, зауважує книжник, виражають не лише вчинки, а й наклепницькі слова, які сходять з чийхось вуст чи написані пером. Покликаючись на спостереження Василя Великого стосовно сліпоти гніву, Тимофій Симонович наголошує, що людина, якою опанувала злість, не усвідомлює того, що завдає шкоди не тільки тому, на кого вона спрямована, але насамперед собі. Міркування полеміста про те, що грішні уста оскверняють людину, доповнювали виклад про ієрогліфічні написи давніх єгиптян, що радять наклепникам міцно тримати «слизького язика» за зубами, прислів'я, які застерігають від необережних висловлювань. Апелюючи до давнього звичаю міщан розміщувати над в'їзними брамами та в багатолюдних місцях малюнок руки із сокирою з написом «Ніс Рах», що мало попереджувати крадіжки, Тимофій Симонович іронізував, що необхідно прикріпити таке зображення до рук православних полемістів і написати на ньому «Poty kres», аби це стримувало їх від лихослів'я та обману читачів. Спротив, який новопоставлені ієрархи чинили Берестейській унії, викликав обурення в Тимофія Симоновича. Полеміст критикував опонентів за нерозуміння позиції унійних церковників, відсутність діалогу між ними та виявлену неповагу. Переконливості та емоційності мовленню письменника надавало вживання фразеологізмів, застосування стилістичного прийому гіперболи, риторичної фігури антитези, завдяки яким йому вдалося передати напруженість міжконфесійних відносин тієї доби.

Тимофій Симонович порівнював Теофана III, що народився на Криті, із лжемесією Мойсеєм, який, прибувши зі Святої Землі на острів Кандія, пообіцяв місцевим євреям привести їх до Юдеї без кораблів. Полеміст брав відомості з історії єврейської громади Криту V ст., з праці Сократа Схоластика «Historia Ecclesiastica». У творі богослов негативно відгукнувся про діяльність предстоятеля Єрусалима у Московії. Вінчання Теофаном III на царство Михайла Федоровича Романова та проведення інтронізації на Московську патріаршу кафедру Філарета для Тимофія Симоновича були доказом того, що східний первоієрарх був супротивником королевича Владислава IV, який боровся за здобуття корони московського царя в 1617–1618 рр. Полеміст наголошував, що саме тому постанови останнього були неканонічними. Наприклад, єрусалимський первосвященник за подарунки затвердив створення Московського патріархату. Предметом критики діяльності Теофана III з боку Тимофія Симоновича в Речі Посполитій були продаж на українських і литовських землях розгрішення за минулі та майбутні гріхи, висвячення православного єпископату. Цитуючи «Енеїду» давньоримського поета Вергілія, зокрема слова троянського жерця Лаокоона про дерев'яного коня, дарунок данайців («Quidquid fit timeo Danaos et dona ferentes»), або «Боюсь данайців, навіть коли вони приходять з дарами»), полеміст застерігав короля Сигізмунда III, щоб той не довіряв Теофану III, якому він зі своєї доброти і гостинності дозволив урядувати церковними справами задля досягнення релігійного миру. Адже предстоятель Єрусалимської церкви, писав унійний книжник, зневаживши канони вселенських соборів, стародавнє право Великого князівства Литовського, «маєстат його королівської милості», поставив нового київського митрополита, єпископів,

призначив покуту козакам за участь у війні проти Московії та наказав переслідувати уніатів. Письменник метафорично порівняв такі дії патріарха Теофана III з «великим полум'ям для запалювання суспільного неспокою».

Тимофій Симонович відкидав закиди Мелетія Смотрицького щодо переслідування уніатами православних священників та відбирання їхніх церковних маєтностей. Ув'язнення архімандрита Святодухівського монастиря у Вільні Леонтія Карповича та міщан, про яких згадано у творі «*Verificatia piéwinności*», полеміст трактував як наслідок порушення законодавства Речі Посполитої, підбурювання мирян до бунту. Цим звинуваченням з боку православної спільноти богослов протиставляв замах на життя Іпатія Потія на віленському ринку (унаслідок чого йому було розтрощено архієрейський посох і відтято два пальці лівої руки), утоплення в Дніпрі навпроти Видубицького монастиря Антонія Грековича, намісника унійного митрополита в Києві, убивство пінського і волинського протопопів, скалічення двох священників. Письменник, навівши подробиці знущань козаків над Антонієм Грековичем, яких у творі порівняно з «драпіжними вовками» й жорстокими язичниками, заперечує належність запорожців до православ'я. Паралель між убивством Антонія Грековича та мученицькою смертю александрійського патріарха Протерія допомагала зобразити унійних церковників захисниками християнства на противагу православної спільноті, яку підтримували козаки. Богослов завершує твір «*Proba Verificatiey Omylney*» цитатою з Послання апостола Павла до коринтян (1 Кор. 14:33), вміщеною в книзі вармійського єпископа католицької церкви Станіслава Гозія «*Verae, christianae catholicaeque doctrinae solida prorupnatio*»: вона підкреслювала настанову Бога своєму народові творити мир й уникати суперечок.

Підрозділ 3.3. «**Специфіка й прерогативи полемічного стилю Антонія Селяви у творі “Antelenchus to iest odpis na scrypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępnę Ś. Ducha Elenchus nazwany” (1622 р.)**». У відповідь на твір Мелетія Смотрицького «*Elenchus pism uszczypliwych*» («Спростування писань ущипливих»), присвячений питанням відновлення православного єпископату Київської митрополії та обрядово-догматичним відмінностям греків і латинників, архімандрит Свято-Троїцького монастиря у Вільні Антоній Селява надрукував книгу «*Antelenchus to iest odpis na scrypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępnę Ś. Ducha Elenchus nazwany*» («Антиспростування, або відповідь на ущипливий скрипт Монахів відступної Церкви Святого Духа, названий “Спростування”»). Трактат Антонія Селяви, на відміну від твору Мелетія Смотрицького, має чітку будову, вирізняється серед полемічних праць унійних письменників 20-х рр. XVII ст. легкістю нарації, якої досягнуто завдяки діалогічній інтеракції з опонентом, логічній структурі аргументації, іронічно-сатиричній прагматиці, використанню художньо-стилістичних прийомів, метафоричних фразеологізмів й оцінної лексики. У своїй книзі Антоній Селява порушив низку актуальних питань міжконфесійної суперечки поберестьейської доби, серед яких він виокремлював розбіжність поглядів унійних і православних богословів на першість римських пап у вселенській церкві, а також відповів на закиди Мелетія Смотрицького стосовно відступу уніатів від традицій східного

чернецтва, поширення впливу реформаційних ідей серед православних мирян та запропонував шляхи об'єднання Київської митрополії.

Твердження Мелетія Смотрицького про те, що уніати не знаходили доказів, щоб обґрунтувати владу Рима в історичному християнстві, письменник називав «грубим невіглаством», або «обманом», адже це питання Лев Кревза розкрив у другій частині трактату «Obrona Jedności Cerkiewney». Антоній Селява наводить у творі окремі фрагменти праці Лева Кревзи, у яких було вміщено цитати з давньоукраїнських житійних збірників, що характеризували богословську позицію Східної церкви щодо першості в християнстві Римської кафедри. Ігнорування Мелетієм Смотрицьким цих богослужбових книг, твердив полеміст, оприявнювало в ньому церковного реформатора, зодягненого в ризи православного священника («Ruską sukienką odżiany»). Розкриваючи розуміння першості Рима у східному християнстві, Антоній Селява цитував праці вчителів церкви польською і грецькою мовами. Полеміст у доволі емоційній манері порівнював православних богословів в Україні з кажанами, адже вони «не бачили таку ясну річ», не брали до уваги творів Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Атанасія Великого, у яких було порушено питання старшинства римських пап. Позиція цих православних святителів, на думку Антонія Селяви, була авторитетною для українських полемістів. Послугуючись метафорами, прийомом антитетичного моделювання мовлення (антонімічні пари: обман – правда, темрява – світло), унійний книжник риторично увиразнив критику православних богословів за їхню нерозважність, блукання у темряві, розсіяти яку було одним із завдань твору.

У книзі Антоній Селява підсумовує результати літературної полеміки між унійними і православними богословами, а також розмірковує про ефективні способи їх примирення. За його спостереженнями, ворожість православних священників до уніатів, яка перевершувала неприязнь церковних реформаторів до католиків у Речі Посполитій, була однією з важливих перешкод на шляху подолання поділу Київської митрополії. Полеміст критикував опонентів за написання творів, які містили «отруйні», «суворі», «непристойні», «нікчемні» слова, що поглиблювали православно-уніатську суперечку. Це, зауважував автор, визнавав і Мелетій Смотрицький, який у трактаті «Elenchus pism uszczypliwych» зазначає, що застосований православними письменниками лайливий стиль полеміки ображає Бога: «Доброго не буде і будувати не може, тільки неприязнь і свари». Антоній Селява обурювався через те, що православні книжники зневажливо відгукувалися про унійних ієреїв та вірян, «шарпали» їх як у полемічних творах, так і у фунеральних казаннях. Відповідальність за перетворення релігійного диспуту на «непотрібний гомін» богослов покладав на апологетів ортодоксального християнства, які, відкинувши толерантний спосіб міжконфесійної комунікації, запропонований Левом Кревзою у творі «Obrona Jedności Cerkiewney», «нагострили вуха і язик» (Пс. 63:4) у своїх «плюгавих скриптах» супроти уніатів. Утім, твердив Антоній Селява, незважаючи на грубу лайку православних полемістів, унійні богослови дотримувались асертивного модусу ведення суперечки й зберігали самовладання. Узагальнивши методи протидії православної спільноти утвердженню позицій унійної церкви в Речі

Посполитій, Антоній Селява висловив свою думку про результати писемної полеміки, яка тривала вже понад чверть століття. Зокрема, автор констатував непродуктивність літературної суперечки через фрагментарні відповіді православних письменників на поставлені уніатами запитання з історії християнства й догматики. На його думку, усний тип дискусії, на яку не погоджувалися православні богослови, був значно ефективніший за писемну форму комунікації, яка не охоплювала всього спектра запитань і відповідей, що виникали в ході полеміки.

У четвертому розділі **«УНІЙНА АПОЛОГЕТИКА 40-х рр. XVII ст.»** досліджено проблематику, образно-стильові домінанти полемічної літератури 40-х рр. XVII ст. Релігійна полеміка цього періоду розгорнулась через публікацію католиком-конвертитом Касіяном Саковичем творів «*Kalendarz stary*» («Календар старий»), «*Sobor Kijowski schizmaticki*» («Собор Київський схизматицький»), «*Dialog, abo Rozmowa Maćka z Dionizym popom schyzmatyckim*» («Діалог, або розмова Мацька з Діонісієм, попом схизматицьким») та «*Επανόρθωσις abo Perspectiwa*» («Епанорфосіс, або Перспектива»), у яких було піддано критиці юліанський календар, східну форму таїнств, спільну для унійної та православної церков. Опонентами Касіяна Саковича з боку уніатів виступили Іван Дубович і Пахомій Война-Оранський. У відповідь на звинувачення Касіяном Саковичем Константинопольської церкви у відступі від істинного християнства православні «вчені-письменники» на чолі з Петром Могилою надрукували книгу «*ΛΙΘΟΣ abo kamień z procy prawdy Cerkwie Świątey Prawosławney Ruskiey. Na skruszenie fałecznościemney Perspektiwy albo raczey Paszkwilu od Kassiana Sakowicza [...] wydanego*» («Літос, або Камінь з пращі правди Святої Православної Руської Церкви. На розбиття фальшивотемної Перспективи, або краще Пасквіля від Касіяна Саковича [...] виданого»).

Підрозділ 4.1. **«Герменевтичні аспекти доведення першості Римської кафедри у книзі Івана Дубовича “Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej” (1644 р.)»**. Іван Дубович, якого С. Голубєв вважав одним із найосвіченіших богословів тієї доби, належав до Чину святого Василя Великого, був ченцем монастиря Святої Трійці у Вільні, а згодом урядовав у Пінсько-Лещинському монастирі. І. Вагилевич наводить факти, що в 1633 р. його було поставлено архімандритом Дерманського монастиря, у якому написано історико-апологетичні праці: «*Obrona cerkwi sobornej apostolskiej przeciw wszystkim heretykom*» («Оборона соборної апостольської церкви проти всіх еретиків»), «*Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej*» («Ієрархія, або про першість у Божій Церкві»), «*Obraz prawosławnej Cerkwi Wschodniej*» («Образ Православної Східної Церкви»), «*Kalendarz prawdziwy cerkwi Chrystusowej*» («Календар правдивий Христової церкви»), «*Kronika*» («Хроніка»).

Як провідний богослов унійної Київської митрополії 40-х рр. XVII ст. Іван Дубович у книзі «*Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej*» удокладнює вчення латинників про верховенство римських пап над первоієрархами Східних церков, якому належало важливе місце в релігійній полеміці тієї доби. У доведенні першості Римської кафедри у вселенській церкві письменник покликався на євангельські тексти, приклади зі Старого Завіту, молитви, гімни,

уступи «Четій-Міней», «Октоїха», твори грецьких і римських теологів, праці античних письменників та філософів.

Текст присвяти твору «Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey» виявляє знання Іваном Дубовичем латинської мови, римської літератури та грецької філософії, якими він послуговувався для піднесення роду Гембицьких. Крім того, вона розкриває мету твору. Пієтет богослова до роду Гембицьких підкреслювали цитати з віршів римських поетів Квінта Горація Флакка, Децима Юнія Ювенала, які художньо зображали зростання нащадків графа Миколая з Члопи в героїчній відвазі, авторитеті Катона, мудрості Аристотеля, справедливості Ареопага та пізнанні Бога. Іван Дубович метафорично порівнював книгу «Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey» зі «снопком жнив на волинській землі», у якій, на противагу вченню Піфагора про необхідність покладатися на власний розум, фрагменти Святого Письма, міркування грецьких і латинських отців церкви, виражають його розуміння змісту християнської віри.

У творі «Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey» Іван Дубович обґрунтував старшинство апостола Петра між учнями. Аргументація, яку наводить полеміст щодо верховенства влади єпископа Рима у вселенській церкві, містить цитати давньогрецького філософа Аристотеля та поета Гомера. Критичні міркування Аристотеля про демократичний устрій, висловлені в трактаті «Політика», художнє порівняння автором «Іліади» організації держави з будовою Сонячної системи вмотивовували думку богослова про те, що багатовладдя перешкоджає розвитку державних утворень, та підкреслювали переваги автократії. Іван Дубович наводить у книзі католицьке обґрунтування першості апостола Петра серед учнів, в основу якого покладено уступ Євангелія від Матвія: «І Я тобі кажу, що ти є Петро; і на цій скелі Я збудую Свою Церкву, і брами аду не переможуть її» (Мт. 16:18). Підкреслюючи відмінність тлумачення Східною і Західною церквами євангельської цитати, унійний богослов викладає міркування учителів церкви, яких визнали святыми і греки, і латинники, про першість апостола Петра серед «дванадцяти» (Мт. 10:5). Ієронім Стридонський, писав Іван Дубович, у полеміці з монахом Іовініаном твердив, що Ісус Христос, вирізнивши апостола Петра з-поміж учнів, назвав його сирійським словом «кифа», яке означає «скеля», «камінь», бо він мав уберегти християнську громаду від розколів. Беручи до уваги суперечливі думки теологів про те, на позначення кого або чого вживалося слово «petra» (Месії, Симона чи його визнання віри), що виникли через наявність у грецькій мові понять «пётра» (камінь) і «Пётрос» (Петро), полеміст підтримує позицію Ієроніма Стридонського, який вважав цю відмінність несуттєвою в перекладі євангелістом Іоанном сирійського «Serphas». У доведенні першості апостола Петра Іван Дубович покликався на тлумачення фрагментів з Євангелій від Матвія, Іоанна в працях Василя Великого «Проти Євномія», «Бесіда про покаяння» та «Чернечі правила». У тексті твору полеміст розкриває розуміння єпископом Кесарії Каппадокійської постаті Ісуса Христа як всевладного подавця духовних дарів та божественного достоїнства своїм учням. Трактуючи євангельський текст, письменник підкреслює, що цей атрибут Сина Божого Василій Великий зобразив

за допомогою протиставлення Ісуса Христа – небесного, «непорушного каменя», Петру – «каменеві земному». Таким чином, наголошує Іван Дубович, грецький отець церкви трактував друге ім'я апостола Симона – Кифа, що означає «камінь», у контексті обітниці Месії збудувати на ньому церкву. Для обґрунтування думки католицьких теологів про те, що символічна назва «Кифа», як Ісус Христос іменував Симона в околиці Кесарії Філіпової, стосувалася не його визнання віри, про що твердили греки і церковні реформатори, а служіння апостола, Іван Дубович цитував тлумачення євангельських текстів вчителями церкви, зокрема Ієронімом Стридонським, Василієм Великим, Іоанном Златоустом, а також Іполітом Римським, Іоанном Дамаскіним, Теофілактом, Кирилом Єрусалимським.

Доведенню визнання Східними церквами старшинства апостола Петра серед учнів Ісуса Христа слугувало й видання у Стрятині «Требника» (1606 р.), яке здійснив Гедеон Балабан. Іван Дубович зазначає, що в молитві розгрішення священника, надрукованій на 268-й сторінці «Требника» екзарха місцеблюстителя Константинопольської кафедри Мелетія Пігаса в Київській митрополії, процитовано обітницю Месії збудувати Церкву на Петрі – «камені», дати апостолу «ключі Царства Небесного». Полеміст, вважаючи наведені в молитві цитати з Євангелія від Матвія доказом того, що греки погоджувалися з першістю апостола Петра, подає тлумачення слів: «І дам тобі ключі Царства Небесного» (Мт. 16:19). Іван Дубович твердив, що слово «ключ», яке вжив Ісус Христос, звертаючись до Симона, має символічне значення; його розкривають тексти Старого Завіту, Книга одкровення святого Іоанна Богослова та історико-культурний контекст. Зокрема, надсилання у 553 р. полководцем Нарзесом ключів від брам Рима візантійському імператорові Юстиніану I, про що пише церковний історик Цезар Бароній у праці «Annales Ecclesiastici», традиція отримання польськими королями ключів від бургомістрів, на думку письменника, вказували на те, що «ключ» означає владу, верховенство над іншими. Підтвердження цієї гіпотези богослов убачав у пророцтві Ісаї про Єрусалим, зокрема в передбаченні про зміщення царедворця Севни і поставлення управителем царського палацу благочестивого Еліякіма, якому буде передано «ключ дому Давидового» (Іс. 22:22), а також видінні апостола Іоанна слави Сина Божого, який розповів, що Йому належать «ключі пекла і смерті» (Одкр. 1:18).

Міркування про мир, висловлені Іваном Дубовичем у творі «Hierarchia abo o zwierzchnośći w Serkwi Bożey», розкривають прагнення унійних ієрархів завершити релігійну полеміку, що тривала в Речі Посполитій уже понад півстоліття. Прихід Ісуса Христа на землю, хресний шлях на Голгофу, смерть і воскресіння, писав книжник, об'єднувала єдина мета – сповнити Божий народ миром. Здобуте на хресті спасіння людей від гріха «Князем миру», на думку Івана Дубовича, вимагало від християн зберігати згоду між собою. Проте внутрішня боротьба й теологічні суперечки, які письменник метафорично порівнював з тим, як воїни ділили одяг Ісуса Христа на місці розп'яття, зневажали цю заповідь Нового Завіту. Богослов називав єдність християн «ризною Божої церкви», «незшитим хітоном Господнім», які «шарпали», «розривали» схизматики. На відміну від завіси Єрусалимського храму, що була розділена

навпіл, зазначав полеміст, Бог не дозволяв порушувати цілісність Тіла Христового. Персвазивності текстовій комунікації Івана Дубовича з читачем надавали антонімічні пари «згода – суперечки», «єдність – розірвання», «Старий завіт – Новий завіт», нагромадження однотипних конструкцій.

Підрозділ 4.2. **«Біблійно-богословський прототекст і художній вимір книги Пахомія Войни-Оранського “Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona” (1645 р.)»**. Пахомій Война-Оранський народився близько 1599 р. у шляхетській родині Войнів-Оранських герба Костеша на Волині; навчався у Грецькій колегії святого Атанасія в Римі. У 1626 р. його було поставлено архімандритом Жидичинського монастиря; з 1636 р. – обрано протоархімандритом Чину святого Василя Великого, обов'язки якого він виконував до 1652 р. У 1637 р. Пахомій Война-Оранський був затверджений єпископом Пінським і Турівським. В історію української літератури Пахомій Война-Оранський увійшов як автор полемічного твору «Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona» («Дзеркало, або Заслона, навпроти ущипливої Перспективи поставлена»). Книга письменника була відповіддю на твір Касіяна Саковича «Επανόρθωσις або Perspectiwa», спрямований проти обрядової практики ортодоксального християнства.

Назву твору «Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona» Пахомій Война-Оранський обґрунтував у дедикації гродненському старості Фредерику Сапізі. Подаючи на початку присвяти розповідь про виготовлення із «дзеркал пісниць» умивальника, який Мойсей встановив між шкією і жертovníком (Вих. 30:17–21), полеміст виявив себе спостережливим дослідником Святого Письма. Змалювавши Бога мудрим архітектором у побудові старозавітної шкії, Пахомій Война-Оранський пише про задум Творця випробувати сумління священників за допомогою дзеркала, яке у Святому Письмі було порівняне зі словом Божим, здатним духовно очистити людину. Цим унійний книжник підкреслював, що для Бога важливе не тільки зовнішнє очищення Аарона і його синів, які вмивали руки й ноги, коли входили до шкії завіту, підходили до жертovníка, а і внутрішнє – через погляд на свій духовний стан, до чого їх спонукали мідні дзеркала.

Християнська церква, писав Пахомій Война-Оранський, наче старозавітна шкіія, на будівництво якої ізраїльтяни пожертвували дорогі тканини й золото, прикрашена святоблївїстю, єдністю, дивами, святоотцівським ученням, що було з-поміж цих коштовностей «великою оздобою і світлістю». Письменник метафорично називав книги вчителів церкви «чистими дзеркалами», у яких розпізнається правда, «бридкість науки лицемірів». Святість Бога полеміст порівнював із «дзеркалом без плями», у якому відображається світ. Наведена богословом цитата з віршованої загадки «Speculum» давньоримського поета Симфосія характеризувала властивість дзеркала передавати зображення предмета через відбиття світла від відшліфованої поверхні.

У творі «Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona» Пахомій Война-Оранський розкрив вплив твору «Επανόρθωσις або Perspectiwa» на тогочасну суспільну думку. Полеміст констатував, що книга

Касіяна Саковича перешкоджала утвердженню церковної унії в Речі Посполитій. Послуговуючись прийомом персоніфікації, письменник зобразив «Святу Єдність» у чистій, незмінній оздобі, яка, на відміну від старих, негарних людей, чудовиськ, не боялася дзеркала. Експресивності мовленню полеміста надавало звернення до есхатологічних мотивів, порівняння «Святої Єдності» з жінкою, проти якої повстав змії, описаний Іоанном Богословом в «Апокаліпсисі» (Одрк. 12:3–4). Символічний образ «жінки, зодягненої в сонце» (Одрк. 12:1), використаний апостолом Іоанном, полеміст трактував у контексті релігійної полеміки – як унійну церкву, якій протистояв змії, що означав книгу Касіяна Саковича «Ελανóρθωσις abo Perspectiwa».

Унійний книжник уподібнює Касіяна Саковича до фольклорного образу василіска, поширеного в середньовічній культурі. Узявши за основу міф про те, що від погляду царя змії кам'яніє все живе, а від його дихання в'яне трава, книжник метафорично зображає усихання «квітів Божого саду», «польових трав» (якими у творі названо ченців й унійне духовенство) від «ока», тобто твору Касіяна Саковича. Міркування автора про Божий сад, кедрі і кипариси (біблійних метафор всемогутності Бога (Іс. 41:19), краси земного творіння (Пс. 91:13)), перегукується з фрагментом Книги пророка Єзекіїля, у якому передбачено падіння Єгипту (Єз. 31:3–9), та Книгою псалмів (Пс. 103:16). Персвазивності мовленню Пахомія Войни-Оранського надавало застосування прийомів ампліфікації й метафоризації.

Розповідь Пахомія Войни-Оранського про те, що вберегтися від смертоносних очей василіска, царя змії, можна завдяки дзеркалу, розкривала завдання твору «Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona». Так, надруковану ним книгу полеміст порівнював із дзеркалом, поставленим навпроти твору «василіска» Касіяна Саковича для того, щоб викрити обмовницькі твердження. Пахомій Война-Оранський провів паралелі між присвятою твору дому Сапігів і встановленням «запалювальних» дзеркал Архімеда на мурах Сіракуз під час Другої Пунічної війни, завдяки чому було знищено римські кораблі. Письменник ототожнював дедикацію книги роду Сапігів з розміщенням на «непереможному і високому мурі» дзеркала, від якого, як від щитів Архімеда, відбивався промінь, спрямований проти критики Касіяном Саковичем грецького обряду.

Пахомій Война-Оранський твердив, що обурення ієрархів через відступ Касіяна Саковича від унійної церкви, написання ним книги проти східного богослужіння відбито в словах біблійних пророків, зокрема Давида: «circumdederunt me dolores mortis» («огорнули мене муки смертні» (Пс. 17:5)); та Йони: «meli, est nobis mori, quam vivere» («краще мені померти» (Йона 4:8)). Емоційну реакцію пророка Йони на помилування Ніневії, усихання рослини, вирощеної Богом для його порятунку від смутку, денної спеки, полеміст використав в оцінці твору Касіяна Саковича, розкритті кривди, якої останній завдав унійному духовенству. Незгоду зі звинуваченнями в симонії й схизмі, які Касіян Сакович закидав уніатам, письменник висловлює за допомогою антиномічних пар («смерть – життя», «небо – земля», «плідна – неплідна

виноградна лоза», «прихильник – ворог»), євангельських метафор, у настановах непохитно дотримуватись унійного віровизнання.

У центрі полеміки Пахомія Войни-Оранського з Касіяном Саковичем у творі «Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona» були питання щодо церковних таїнств й уставу Київської митрополії. Унійний письменник пояснює читачеві суб'єктивність опонента в розкритті деталей візантійського обряду на прикладі зорової труби, у яку людина хибно бачить місцевість. Так, писав він, вправний полководець через таку перспективу замість долини спостерігатиме пагорб чи гори, що введе його в оману і зумовить неправильне розташування військ і поразку. На думку книжника, твір Касіяна Саковича був подібний до згаданого оптичного приладу, адже в ньому було викривлено дійсність, неправильно схарактеризовано уніатів та східну форму таїнств. Відповідаючи на закиди Касіяна Саковича стосовно помилок в обрядах унійної Київської митрополії, Пахомій Война-Оранський зупиняється на спільних для католиків і уніатів таїнствах, між якими існують лише незначні відмінності, що не змінюють їхнього змісту і не перешкоджають церковній єдності. На його думку, критика Касіяном Саковичем форм відправи обрядів суперечила вченню отців церкви. Письменник формував у свідомості читача негативний образ Касіяна Саковича, порівнюючи його з диким кабаном, який, вдершись до квіткового саду, все перевернув, сином Агарі Ізмаїлом, Каїном і Юдою, Навуходносором. Переконливості твердженню книжника надавало застосування стилістичного засобу гумору та сатири – іронії, ритмічно організоване мовлення.

ВИСНОВКИ узагальнюють основні результати дослідження. Українська полемічна книжність другої половини XVI – першої половини XVII ст. – це складне інтердисциплінарне явище. Твори, у які втілилась релігійна суперечка, перебувають на пограниччі таких гуманітарних наук, як літературознавство, історія, теологія, філософія, психологія. Комплексне застосування інструментарію цих дисциплін сприяє об'єктивному дослідженню полемічних текстів, розкриттю світоглядних позицій письменників, уникненню надмірного теоретизування, яке викривляє зміст творів й увиразнює абстрактні концепції дослідників.

У написанні творів унійні та православні книжники послуговувались засадами риторики еллінської Греції та Стародавнього Риму, яка актуалізувалась у Західній Європі в добу Відродження. Традиції доведення та тлумачення євангельських текстів ранньохристиянської апологетики, яка, засвоївши здобутки античної риторики, вплинула на розвиток словесного мистецтва Середньовіччя, відбилися в українській полемічній літературі XVI–XVII ст. Письменники покликалися у своїх творах на праці отців церкви, використовували апробовані ними методи біблійної екзегетики, способи переконання опонентів. Зокрема, унійні полемісти доводили істинність віровчення католицької церкви за допомогою інтегративного підходу Юстина в обґрунтуванні церковних догматів, суть якого полягала в проведенні паралелей з філософською спадщиною Сократа, Платона, Аристотеля. Для розкриття католицького вчення про додаток «Filioque», існування чистилища богослови

послугувались дедуктивним методом аргументації, який у церковному письменстві започаткував Афінагор. Тема віровчительного авторитету церкви була ключовою в полемічних творах унійних письменників, які зверталися до теоретичних напрацювань Іринея Ліонського, Тертуліана для доведення першості римських пап.

Застосування українськими письменниками техніки персвазивного текстотворення засвідчує не лише набуття ними гуманістичних знань (*studia humanitatis*), а й належність української культури до ренесансно-реформаційних процесів Західної і Центральної Європи. Риторична система церковного письменства епохи Відродження, яка спиралась на стилістику Біблії, «Поетику» Аристотеля, трактати Марка Туллія Цицерона, Марка Фабія Квінтіліана, праці Ієроніма Стридонського, Августина Блаженного, функціонувала в українській полемічній літературі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Унійні книжники, наслідуючи спосіб ведення релігійного диспуту, який використовували католицькі контрреформатори і характерними ознаками якого були фігуральність писемного тексту, підпорядкованого завданню збудити емоції читача, цитування античних мислителів, транспонували в українське письменство «цицеронівську техніку» побудови творів (синтез азіанського й аттичного модусів словесного вираження), яка спричинила виникнення й розвиток барокового стилю. Важливу роль у засвоєнні українською книжністю, що орієнтувалась на традиції патристичної літератури, ренесансно-реформаційних і контрреформаційних прийомів викладу думки відіграла релігійна полеміка в Польщі, яку вели католики з реформаторськими та православними богословами. З-поміж польських письменників періоду міжконфесійних рухів тієї доби виокремлюється полемічна та проповідницька творчість Петра Скарги, що вплинула на церковну ситуацію в Україні. Унійні книжники відтворювали у своїх трактатах викладені ним міркування стосовно причин занепаду Візантії, Східної церкви, переймали його риторичний стиль ведення писемної полеміки. Персвазивними мовними прийомами, які найчастіше застосовували унійні богослови в літературній полеміці з православними церковниками, були риторичні фігури діалогізації, додавання, накопичення, ритмізації, антонімії, іронії, сарказму, що увиразнювали емоційну складову тексту. Полемічні трактати поберестьейської доби, на відміну від апологетичних творів українських письменників другої половини XVI ст., мали чітку структуру, склалися зі вступу (дедикація можновладцю, передмова до читача), основної частини, поділеної на тематичні розділи та завершення. Такий науковий підхід до організації тексту сприяв докладному аналізу тез опонентів та їх аргументованому запереченню.

У доведенні правильності своїх тверджень, основних догматів католицизму унійні книжники спиралась на античну систему інвенції, у якій аргументи поділялися на «нетехнічні» (*atechnoi*) та «технічні» (*entechnoi*). Полемічні твори уніатів містять такі «нетехнічні» способи обґрунтування думки, як фрагменти листів римських пап, константинопольських патріархів, цитати з праць з історії християнства. До «технічних» прийомів переконування, якими послуговувались полемісти, належать силогізми, ентимеми, приклади, покликання на авторитет

(Біблія, церковні перекази). Уміння вибудувувати силогізми, влучне проведення паралелей між історією Візантії та суспільно-церковними відносинами кінця XVI – початку XVII ст. давало можливість богословам впливати на думку опонентів стосовно унійної церкви, досягати необхідної емоційної виразності й образності.

Вагоме місце в риторичній системі полемічної книжності уніатів належить психологічним прийомам впливу на емоційну сферу читача. Апелювання унійних богословів у суперечці з православними церковниками до Божого суду, погрози опонентам Божим гнівом у разі неприйняття Берестейської унії мали на меті викликати страх у читачів, переконати їх в істинності католицького віровчення. У такий спосіб унійні письменники досягали вживлення у свідомість опонентів почуття провини, яке послаблювало їхню впевненість в істинності віровчення Східної церкви, підштовхувало до переосмислення догматики ортодоксального християнства.

Полемічна література кінця XVI – першої половини XVII ст. представлена значним масивом творів, у яких відбито три періоди православно-уніатської суперечки: 1.) полеміка стосовно легітимності прийняття Берестейської унії (1595–1620 рр.); 2.) дискусія навколо канонічності відновлення православного єпископату Київської митрополії (20-ті рр. XVII ст.); 3.) обрядово-догматична полеміка, спричинена виступом католика-конвертита Касіяна Саковича проти східної форми таїнств (40-ві рр. XVII ст.). Кожен із цих етапів докладно відображає церковно-суспільну проблематику тієї доби, засвідчує перехід українського письменства від ренесансно-реформаційної до барокової техніки текстотворення. Атрибутами ренесансно-реформаційної традиції ведення полеміки були простота, послідовність викладу матеріалу, передача опонентам набутих знань у формі історичних екскурсів, апелювання не до почуттів, а до розуму читачів, цитування філософів та письменників античності. Наприклад, унійні богослови у своїх творах закликали православних церковників раціонально зважувати наведені ними аргументи, що спонукало їх думати самостійно, незалежно від позиції більшості, розвивало критичне мислення, формування якого в суспільстві було одним з основних завдань Реформації. Водночас трактатам унійних полемістів, що наслідували контрреформаційну модель ведення суперечки, у яку закорінене українське бароко, властивий стильовий синкретизм. Такими, зокрема, є твори митрополита Іпатія Потія («Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ, ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належащихъ»), Іллі Мороховського («Парηγορια albo Utulenie uszczypliwego Lamentu mniemaney Cerkwie Świątey wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa»), митрополита Йосифа Велямина-Рутського («Sowita wina to iest odpis na script, Maiestat Krola Iego Msci honor y reputatią Ludzi Zasných Duchownych y Swieckich obrażaiący, nazwany “Verificatia Niewinnosci”»), Тимофія Симоновича («Proba Verificathey Omylney»), Антонія Селяви («Antelenchus to iest odpis na scrypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępney Ś. Ducha Elenchus nazwany») та Пахомія Войни-Оранського («Zwierciadło albo Zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie wystawiona»). Вони репрезентують ранній етап засвоєння барокової стилістики в українській словесності.

Особливістю полемічної книжності унійних письменників є синтез здобутків реформаційного та контрреформаційного типів викладу думки.

Грунтовне дослідження творів унійних і православних письменників дає підстави не погодитись із висловленою І. Шевченком думкою, яка перегукується з міркуванням А. Брюкнера, про те, що полемісти писали книги не для того, щоб вплинути на опонентів, а щоб утвердити переконання своїх прибічників. Такий погляд на працю унійних книжників є помилковим, оскільки не бере до уваги риторичного складника полемічних текстів. Основним завданням, яке ставили перед собою книжники, було переконати опонентів в істинності власної позиції й подолати розкол Київської церкви.

Трактати унійних полемістів, об'єктивне дослідження яких неможливе без прочитання творів-відповідей православних богословів, слугують ключем до реконструкції церковно-суспільних відносин в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. Релігійна суперечка, спричинена Берестейською унією, зумовила появу значної кількості писемних пам'яток, які є невід'ємною складовою національного письменства. Твори унійних книжників засвідчують їхній високий інтелектуальний рівень, гуманістичну освіченість, що була частиною культурного життя в Західній Європі, володіння технікою персвазивного текстотворення, завдяки чому вони аргументовано дискутували, вели змістовний діалог, спрямований на подолання міжконфесійних суперечностей. Літературна полеміка сприяла осмисленню подій тієї доби в біблійному контексті, розвитку зображально-виражальних можливостей українського письменства та формуванню національної свідомості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії та окремі видання

1. Ткачук Р. Ф. Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика. Київ: КММ, 2019. 486 с. (31 д. а.).

Рецензії:

Криса Б. С. Рецензія на монографію Руслана Ткачука «Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика». Київ: КММ, 2019. 486 с. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ: Освіта України, 2019. Вип. 35. С. 399–400.

Новик О. П. Ще один штрих до характеристики полемічної традиції українських письменників. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Бердянськ: БДПУ, 2019. Вип. XIX. С. 9–10.

Статті у фахових виданнях:

1. Ткачук Р. Ф. Ранньобароковий дискурс проповідницької спадщини Іпатія Потія. *Літературознавчі обрії*. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2009. Вип. 14. С. 130–136. (0.4 д. а.).

2. Ткачук Р. Ф. Іпатій Потій та уніоністика на межі XVI–XVII ст. *Слово і час*. Київ, 2009. № 6. С. 13–19. (0.6 д. а.).
3. Ткачук Р. Ф. Специфіка полемізування митрополита Іпатія Потія у трактаті «Антирризис». *Київські полоністичні студії*. Київ, 2009. Т. XV. С. 66–72. (0.5 д. а.).
4. Ткачук Р. Ф. *Nabent sua fata libelli*. Втрачені твори митрополита Іпатія Потія. *Літературознавчі обрії*. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. Вип. 21. С. 117–119. (0.2 д. а.).
5. Ткачук Р. Ф. Твір «Подвійна вина» митрополита Велямина Рутського в історії полемічної літератури. *Слово і Час*. Київ, 2015. № 1. С. 64–71. (0.7 д. а.).
6. Ткачук Р. Ф. Виклад церковної історії та літературно-комунікативні стратегії у творі Іллі Мороховського «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiey od Kościoła Rzymskiego, y kto był tego przyczyną». *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 18. Т. IV (179). С. 26–38. (0.9 д. а.).
7. Ткачук Р. Ф. Полеміка Іллі Мороховського із Мелетієм Смотрицьким у творі «Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney Cerkwie Świętey Wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa»: відмінності світоглядних інтерпретацій. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ: Освіта України, 2016. Вип. 31. С. 305–316. (0.8 д. а.).
8. Ткачук Р. Ф. Богословський та художній зміст книги митрополита Велямина Рутського «Ustawy Świętego Oycza Naszego Bazylego Wielkiego. Tudzież uwagi i nauki duchowne przez Jozefa Welamina Ruckiego metropolite całej Rusi zebrane». *Літературознавчі обрії*. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2017. Вип. 24. С. 15–24. (1.1 д. а.).
9. Ткачук Р. Ф. Риторичні стратегії полеміки у трактаті митрополита Велямина Рутського «Examen Obrony, to iest odpis na script, Oborona Werificatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wilenskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popadło w Sowitą Winę, sobie zadana». *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 265. Т. 277. С. 80–85. (0.8 д. а.).
10. Ткачук Р. Ф. Обґрунтування верховенства Римської кафедри у творі Іллі Мороховського «Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney Cerkwie Świętey Wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa». *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 19. Т. V (185). С. 199–207. (0.6 д. а.).
11. Ткачук Р. Ф. Полеміка Іллі Мороховського із Мелетієм Смотрицьким: розбір відмінностей Східної і Західної церков у творі «Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney Cerkwie Świętey Wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa». *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 19. Т. IV (184). С. 90–97. (0.6 д. а.).
12. Ткачук Р. Ф. Полеміка Іллі Мороховського та Мелетія Смотрицького щодо чистилища у творі «Paregoria albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney Cerkwie Świętey Wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa». *Компаративні*

- дослідження слов'янських мов і літератур. Київ: Освіта України, 2017. Вип. 32. С. 287–300. (0.9 д. а.).
13. Ткачук Р. Ф. Еклезіологічна думка Івана Дубовича у книзі «Hierarchia або o zwierzchności w Cerkwi Bożej». *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. IV (189). С. 181–190. (0.8 д. а.).
 14. Ткачук Р. Ф. Трактат Антонія Селяви «Antelenchus, to iest odpis na srypt uszczypliwy zakonnikow cerkwi S. Ducha, Elenchus zwany» в контексті полемічної літератури XVII ст. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. III (188). С. 241–256. (1.3 д. а.).
 15. Ткачук Р. Ф. Полеміка Тимофія Симоновича з Мелетієм Смотрицьким у творі «Proba Verificatiey Omylney. Y dowod swowoleństwa małosłuchanego Czerncow, y Iedynomyślnych Bractwa Wileńskiego». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ: Освіта України, 2018. Вип. 34. С. 184–198. (0.9 д. а.).
 16. Ткачук Р. Ф. Твір Лева Кревзи «Obrona Jedności Cerkiewney, або dowody ktorymi się pokazuje, iż Grecka Cerkiew z Łacińską ma być ziednoczona» в історії української полемічної літератури. *Літературознавчі обрії*. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2018. Вип. 25. С. 13–22. (0.8 д. а.).
 17. Ткачук Р. Ф. Особливості історико-літературного процесу кінця XVI – початку XVII ст. в Україні. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. I (196). С. 214–226. (0.9 д. а.).

Міжнародні видання:

1. Tkachuk R. F. Metropolia Kijowska w czasach Józefa Welamina Rutskiego: stosunki z królem a Rzymem. *Biulenteń Ukrainoznawczy*. Przemysł, 2014. S. 14–29. (1.4 д. а.).
2. Tkachuk R. F. Твір митрополита Велямина Рутського «Examen Obrony, to iest odpis na script, Oborona Werificatij nazwany, w ktorым się zgromadzenie wileńskie zejścia Ducha iustificuie, że nie popadło w Sowitą Winę, sobie zadaną» в контексті церковної кризи в Україні. *Jahrbuch der VII. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2016. P. 552–563. (0.8 д. а.).
3. Tkachuk R. F. Полеміка Іллі Мороховського із Мелетієм Смотрицьким навколо примату Папи Римського. *Intercultural communication*. Józefów, 2017. Vol. 1 (2). P. 53–66. (0.7 д. а.).
4. Tkachuk R. F. Герменевтичні аспекти доведення першості Римської кафедри у книзі Івана Дубовича «Hierarchia або o zwierzchności w Cerkwi Bożej». *Intercultural communication*. Józefów, 2018. Vol. 1 (4). P. 159–174. (0.8 д. а.).
5. Tkachuk R. F. Богословський прототекст і художній вимір книги Пахомія Войни-Оранського «Zwierciadło albo zaslona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie». *Intercultural communication*. Józefów, 2018. Vol. 2 (5). P. 47–62. (0.7 д. а.).

6. Tkachuk R. F. Полемічна література в системі церковного письменства. *Intercultural communication*. Józefów, 2019. Vol. 6 (1). P. 53–70. (0.8 д. а.).

Додаткові публікації:

1. Ткачук Р. Ф. Потій Іпатій (Адам). *Енциклопедія історії України*. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. Т. 8. С. 449–450. (0.2 д. а.).
2. Ткачук Р. Ф. Інтеграційний зміст реформ митрополита Велямина Рутського. *Intercultural communication*. Józefów, 2017. Vol. 1 (2). P. 44–52. (0.5 д. а.).
3. Ткачук Р. Ф. Епістолярій Іпатій Потій та релігійна полеміка кінця XVI – початку XVII ст. *Біля джерел українського бароко*. Львів: Свічадо, 2010. С. 69–77. (0.7 д. а.).
4. Ткачук Р. Ф. Діяльність братств в Україні кін. XVI – поч. XVII ст. в оцінці митрополита Іпатія Потія. *Просфонима: текст і контекст*. Львів, 2013. С. 117–121. (0.3 д. а.).
5. Ткачук Р. Ф. Правова полеміка у Київській церкві в часи митрополита Велямина Рутського. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Київ: Національна академія наук України, 2015. Вип. 2. С. 84–90. (0.5 д. а.).

АНОТАЦІЯ

Ткачук Р. Ф. Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика. Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2019.

Вперше в українському літературознавстві на широкому матеріалі здійснено системний аналіз полемічних творів унійних письменників з погляду риторики та світоглядно-ціннісних домінант християнства. Трактати митрополита Іпатія Потія, Іллі Мороховського, Лева Кревзи, митрополита Йосифа Велямина-Рутського, Тимофія Симоновича, Антонія Селяви, Івана Дубовича, Пахомія Войни-Оранського досліджено в безпосередньому зв'язку з книгами православних полемістів, історико-культурними обставинами та художніми практиками тієї доби. У дисертації систематизовано твори унійних книжників, відтворено зміст та перебіг міжконфесійного діалогу в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Риторичну й ранньохристиянську апологетику розглянуто як ключ до літературознавчого прочитання трактатів унійних письменників, який сприяє глибшому розумінню феномену полемічної літератури. Досліджено риторичні принципи, яких дотримувалися унійні книжники щодо композиції, викладу історико-богословського матеріалу, способів аргументації, а також методи екзегетики католицької церкви, наявні в полемічних творах.

Ключові слова: полемічна література, унійні письменники, православно-уніатська полеміка, церковна риторика, ранньохристиянська апологетика, полемічна проза, ренесансно-реформаційний рух, Контрреформація, літературне бароко.

АННОТАЦИЯ

Ткачук Р. Ф. Полемическая традиция униатских писателей конца XVI – первой половины XVII вв.: эпоха и личности, текст и прототекст, риторика и поэтика. Монография.

Диссертация на соискание научной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Институт литературы им. Т. Г. Шевченка НАН Украины. Киев, 2019.

Впервые в украинском литературоведении на широком материале осуществлен системный анализ полемических произведений униатских писателей с позиции риторики и ценностно-мировоззренческих доминант христианства. Трактаты митрополита Ипатия Потия, Ильи Мороховского, Льва Кревзы, митрополита Иосифа Вельямина-Рутского, Тимофея Симоновича, Антония Селявы, Ивана Дубовича, Пахомия Войны-Оранского исследованы в непосредственной связи с книгами православных полемистов, историко-культурными обстоятельствами и художественными практиками того времени. В диссертации систематизированы писания униатских книжников, воспроизведены содержание и ход межконфессионального диалога в Украине в конце XVI – в первой половине XVII ст. Риторика, раннехристианская апологетика рассмотрены как ключ к литературоведческому прочтению трактатов униатских писателей, который содействует глубокому пониманию феномена полемической литературы. Проанализированы риторические принципы, которые соблюдали униатские писатели относительно композиции, изложения историко-богословского материала, приемов аргументации, а также методы экзегетики католической церкви, присутствующие в полемических произведениях.

Ключевые слова: полемическая литература, униатские писатели, православно-униатская полемика, церковная риторика, раннехристианская апологетика, полемическая проза, ренессансно-реформационное движение, Контрреформация, литературное барокко.

SUMMARY

Tkachuk R. F. The polemical tradition of uniate writers of the end of XVI-th and first half of XVII-th centuries: epoch and figures, text and pretext, rhetoric and poetics. Monograph.

Thesis for the scientific degree of Doctor in Philology. The specialities 10.01.01 – Ukrainian literature. – Shevchenko Institute of Literature, the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

The monograph analyzes the polemical works of uniate writers from the position of rhetoric and dominant ideas of Christianity. The treatises of metropolitan Hypatius Potiy, Elijah Morohovskyy, Leo Krevza, metropolitan Joseph Velamin-Rutskyy, Timothy Symanovich, Antony Seliava, Ivan Dubovich, Pachomius Voyna-Oranskyy are researched in direct link with the books of orthodox polemicists, historical and cultural circumstances and artistic practices of that time. The works of uniate writers

are systematized in the book; it reveals the contents and the course of interconfessional dialogue in Ukraine at the end of XVI-th and the first half of XVII-th centuries.

The rhetoric and the early Christian writings are observed as a key to the philological reading of the treatises of uniate theologians, which lead to a deeper understanding of the phenomenon of polemical literature. It is researched the used by uniate writers the principles of text construction, narrative of historical and theologian material, the ways of proving and the methods of biblical exegetics of Catholic Church.

The metropolitan Hypatius Potiy was the most published polemicist of Uniate Church. His literary activity reflects the adopting by Ukrainian literature the Renaissance and Reformation traditions of conducting religious dispute and the initial stage of strengthening of the baroque pen craft. The most of his polemical works, sermons are characterized by rhetorical style of text construction not directed to influence the reader's mind, as have taught ecclesiastical the reformers, but to influence the emotions, the subconsciousness and to cause fear and inquietudes in recipients.

The rhetorical technique of writing of the polemical works continued among uniate theologians the bishop of Volodymyr Elijah Morohovskyy. The uniate writer, using in the work «Παρηγορία albo Utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney Cerkwie Świątey Wschodniey zmyślonego Theophila Ortologa» the means of art style as antinomy, allusion, metaphor, sarcasm, amplification, anaphora, rhetorical question, asyndeton and quoting the works of authoritative Byzantine historians and theologians, gave a thorough response to Meletius Smotrytskyy.

The enormous contribution to the history of uniate polemical literature had Leo Krevza, the archimandrite of the monastery in Vilnius and bishop of Smolensk and Chernigov. Metropolitan Joseph Velamin-Rutskyy, Antony Seliava, Ivan Dubovich cited in their treatises the book of Leo Krevza «Obrona Jedności Cerkiewney». The dominant traits of author's manner are the rational usage of rhetorical figures, conciseness, logicity and the consecution in the narrative of the historical facts and doctrine of the Catholic Church about the authority of the Bishop of Rome.

The works of metropolitan Joseph Velamin-Rutskyy, Timothy Symanovich, Antony Seliava, Ivan Dubovich and Pachomius Voyna-Oranskyy, covering a wide range of political and church questions, encloses the elements of the Renaissance and Reformation system of text organization and the means of baroque style, which certify a fact of the gradual occurrence of Ukrainian literature in the polemical discourse of the Counter-Reformation. The polemicists sporadically used the rhetorical figures (anaphora, amplification), the scriptural allegories, antitheses and metaphors, which subserved the persuasiveness of the written text.

The used in monograph synchronous and diachronic approaches to the analysis of Ukrainian polemical literature at the end of XVI-th and first half of XVII-th centuries gave an opportunity to reconstruct the panorama of intellectual movement, literary trends, which are determined by religious and cultural circumstances, to trace the reasons of the spiritual crisis of catholic and orthodox societies. It has reinterpreted the influence of the Renaissance and Reformation style of the polemical writing, the ideas of Western Europe on Ukrainian literature and the thoughts of theologians.

Key words: polemical literature, uniate writers, church's rhetoric, early Christian writings, polemical prose, Renaissance and Reformation movement, Counter-Reformation, literary baroque.